

**Oikeus oppikirjoihin – katsaus kansainväliseen tekijänoikeus-
järjestelmään ja sen vaikutuksista oppikirjojen saatavuuteen
kehitysmaissa**

Helsingin yliopisto
Oikeustieteellinen tiedekunta
Pro gradu -tutkielma
Kauppaoikeus: Immateriaalioikeudet ja kestävä kehitys
Liisa Ollberg, 013804785
Ohjaaja: Taina Pihlajarinne
Lokakuu 2019

HELSINGIN YLIOPISTO
HELSINGFORS UNIVERSITET
UNIVERSITY OF HELSINKI

Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion – Faculty Oikeustieteellinen tiedekunta		Laitos – Institution – Department
Tekijä – Författare – Author Ollberg, Liisa		
Työn nimi – Arbetets titel – Title Oikeus oppikirjoihin – katsaus kansainväliseen tekijänoikeusjärjestelmään ja sen vaikutuksista oppikirjojen saatavuuteen kehitysmaissa		
Oppiaine – Läroämne – Subject Kauppa-oikeus		
Työn laji – Arbetets art – Level Pro gradu -tutkielma	Aika – Datum – Month and year 10/2019	Sivumäärä – Sidoantal – Number of pages XXI + 68
Tiivistelmä – Referat – Abstract		
<p>Kaikki yhteiskunnat tarvitsevat tietoa kehittyäkseen. Koulutus on avaintekijä yksilöiden ja yhteisöjen kehittymiselle, ja se on käytännössä ainoa pysyvä keino kehitysmaille nostaa itsensä pois köyhyydestä. Kirjojen ja oppimateriaalien puute on kuitenkin merkittävä haikka koulutuksen ja tieteen edistämisen kannalta, sillä oppikirjoja pidetään yhtenä tärkeimmistä elementeistä oppimisen ja opetuksen menestyksen takana. Oppikirjat kirjallisina teoksina nautivat tekijänoikeudellista suojaa, mikä tarkoittaa sitä, että oppikirjoja voi käyttää vain siten, kuin tekijänoikeuden haltija on sallinut. Vaikka tekijänoikeuden yhtenä tarkoituksena on olla taloudellinen kannustin luovuudelle ja innovoinnille, ja toisaalta se on tarkoitettu myös puhtaasti edistämään kulttuurisia rikkauksia, mielletään tekijänoikeudet usein pikemminkin oppikirjojen saatavuutta rajoittavina ja kehitystä hidastavina tekijöinä kuin niitä edistävänä ja kannustavana järjestelmänä.</p> <p>Sekä oikeus koulutukseen ja oikeus tekijänoikeuteen on tunnustettu kansainvälisessä ihmisoikeusnormistossa, ja ristiriitaisuudet opetusteosten saatavuuden ja tekijänoikeuden tuottaman yksinoikeuden välillä on osa isompaa keskustelua siitä, voivatko ihmisoikeudet ja immateriaalioikeudet elää rinnakkain. Tutkielmassani tarkastelen tätä kysymystä ja pohdin sen kautta, miten intressien tasapaino yksityisen ja yleisen edun välillä olisi mahdollista saavuttaa. Tutkielmassa pyrin ongelmakeskeisen lainopin avulla selvittämään sitä, kuinka oppikirjojen tekijänoikeussuoja vaikuttaa oppikirjojen saatavuuteen kehitysmaissa. Tutkimuskysymyksenä on se, kuinka tiedon saatavuuden periaatteita on ajan saatossa sisällytetty kansainväliseen tekijänoikeusjärjestelmään oppikirjojen saatavuuden kontekstissa. Tarkastelen kansainvälisen tekijänoikeusjärjestelmän sisältämiä yksinoikeuden rajoituksia ja muita joustomahdollisuuksia sekä niiden hyödyntämistä oppikirjojen saatavuuden edistämiseksi. Pyrin hahmottamaan sitä, onko tekijänoikeus todella esteenä opetusmateriaalien saatavuudelle erityisesti kehitysmaissa, ja jos on, niin mitkä olisivat konkreettisia keinoja edistää tekijänoikeudella suojattujen oppikirjojen tehokkaampaa ja edullisempaa massakäyttöä.</p> <p>Tekijänoikeuden rajoitukset ja poikkeukset ilmentävät tarvetta tasapainoilla tekijänoikeussuojan ja julkisen intressin välillä. Merkittävimmät kansainväliset tekijänoikeussopimukset, kuten Bernin yleissopimus kirjallisten ja taiteellisten teosten suojaamisesta ja TRIPS-sopimus asettavat tietyt minimivaatimukset kansallisten tekijänoikeussäännösten muotoilemiseen. Opetuksen ja oppikirjojen käytettävyyden kannalta olennaisimmat yksinoikeuden rajoitukset ovat niin sanottu kolmivaihetesti, teosten käyttö opetuksen havainnollistamiseksi ja siteeraus-oikeus. Lisäksi kehitysmaiden hyväksi on luotu erityinen liite Bernin yleissopimuksen Pariisin tarkistuskonferenssissa vuonna 1971, joka sisältää muun muassa pakkolisenssimekanismeja, jotka liittyvät painettujen käännösten tekemiseen koulu-, yliopisto tai tutkimustarkoituksiin sekä yleisesti teosten toisintamiseen ja julkaisemiseen. Tutkielmassani käy ilmi, etteivät kehitysmaat ole hyödyntäneet kaikkia kansainvälisten tekijänoikeussopimusten sallimia yksinoikeuden rajoituksia ja poikkeuksia, vaan ne ovat asettaneet jopa korkeampia suoja-alan liittyviä säännöksiä kansallisiin tekijänoikeuslakeihinsa. Lisäksi vain harva kehitysmaa on ottanut käyttöön Bernin yleissopimuksen liitteen sallimat pakkolisenssimenetelmät.</p> <p>Sytä sille, miksi rajoituksia ja liitettä ei ole sovellettu riittävässä määrin, ovat esimerkiksi se, että länsimaalainen yhteisö on onnistunut painostamaan kehitysmaita osallistumaan minimistandardeja vahvemman suojan omaksumiseen sillä perusteella, että vahvan immateriaalioikeussuojan omaksuminen tarjoaa tien teollistumiseen ja kehitykseen. Lisäksi Bernin liite on hyvin monimutkainen ja vaikeaselkoinen, minkä vuoksi kehitysmailla ei ole kykyä tai halua hyödyntää sitä.</p> <p>WIPO:n kehitysohjelman laatiminen vuonna 2007 on tuonut enemmän kehitysmaiden näkökulmia huomioivaa ajattelutapaa tekijänoikeusjärjestelmään. Lisäksi erinäiset kansalliset järjestöt ovat omalta osaltaan onnistuneet tuomaan kehityksellisiä näkökulmia immateriaalioikeuksia koskevaan keskusteluun. Keskustelun lisäksi vaaditaan kuitenkin myös konkreettisia tekoja, jotta oppikirjojen saatavuus kehitysmaissa kohtentuisi ja sitä kautta koulutuksen laatu paranisi, ja sen myötä pitkällä tähtäimellä kehitysmaat voisivat nousta kehittyvästä valtiosta kehittyneeksi valtioksi.</p>		
Avainsanat – Nyckelord – Keywords Tekijänoikeus – Kansainvälinen tekijänoikeus – Bernin yleissopimus – TRIPS-sopimus – Ihmisoikeudet – Oikeus koulutukseen – Oppikirjat – Kestävä kehitys – Kehitysmaat		
Säilytyspaikka – Förvaringställe – Where deposited Helsingin yliopiston kirjasto		
Muita tietoja – Övriga uppgifter – Additional information		

SISÄLLYS

LÄHTEET	V
LYHENNELUETTELO	XX
KUVIOT JA TAULUKOT	XXI
1 JOHDANTO.....	1
1.1 Ristiriitojen esittely.....	1
1.2 Kehitysmaiden oppikirjakriisi	4
1.3 Tutkimusongelma ja tutkimuskysymykset	7
1.4 Metodi ja aineisto	9
2. IHMISOIKEUDELLINEN VIITEKEHYS	13
2.1 Oikeus koulutukseen ja tietoon.....	13
2.2 Oikeus itsensä kehittämiseen.....	15
2.3 Tekijänoikeuden perus- ja ihmisoikeudellinen luonne.....	17
2.4 Kestävän kehityksen ihmisoikeudellinen ulottuvuus	21
3 KANSAINVÄLINEN TEKIJÄNOIKEUSJÄRJESTELMÄ KEHITYSMAIDEN INTRESSIEN NÄKÖKULMASTA.....	26
3.1 Tekijänoikeusjärjestelmän rakentuminen ja sen luomat oikeudet	26
3.1.1 Tekijänoikeuksien kansainvälisen ulottuvuuden synty	26
3.1.2 Bernin yleissopimus ja sen luomista oikeuksista.....	27
3.1.3 Bernin liitteen laatiminen	31
3.1.4 Yleismaailmallinen tekijänoikeussopimus, TRIPS ja WIPO:n tekijänoikeussopimus.....	33
3.2 Vastarinta maksimaalista tekijänoikeusjärjestelmää kohtaan.....	36
3.2.1 ”Access to Knowledge” -kansalaisliikkeen (A2K) muodostuminen.....	36
3.2.2 Kehitysmaiden herääminen ja WIPO:n kehitysohjelman laatiminen.....	39
4. TEKIJÄNOIKEUSJÄRJESTELMÄN SISÄLTÄMÄT KEINOT JA NIIDEN VAIKUTUKSET OPIKIRJOJEN SAATAVUUTEEN.....	43
4.1 Kansainvälisen tekijänoikeusjärjestelmän rajoituksista	43
4.1.1 Kolmivaihetesti, sitaattioikeus ja teosten käyttö opetuksen havainnollistamiseksi	43

IV

4.1.2 Bernin liitteen sisältämät pakkolisenssimekanismit	47
4.2 Rajoitusten hyödyntäminen	50
4.3 Bernin liitteen arviointia	56
4.4 Kansalaisorganisaatioiden toimien arviointia.....	59
5. JOHTOPÄÄTÖKSET.....	64

LÄHTEET

KIRJALLISUUS JA ARTIKKELIT

Aarnio (2006)

Aarnio, Aulis: Tulkinnan taito – ajatuksia oikeudesta, oikeustieteestä ja yhteiskunnasta. Talentum Media, Helsinki 2006.

Armstrong – de Beer – Kawooya – Prabhala – Schonwetter (2010)

Armstrong, Chris – de Beer, Jeremy – Kawooya, Dick – Prabhala, Achal – Schonwetter, Tobias: Access to Knowledge in Africa: The Role of Copyright. UCT Press 2010. (Armstrong ym. 2010)

Bannerman (2016a)

Bannerman, Sara: International Copyright and Access to Knowledge. Cambridge University Press 2016.

Bannerman (2016b)

Bannerman, Sara: Copyright. Oxford Research Encyclopedia of Communication. Oxford University Press 2016.

Basalamah (2000)

Basalamah, Salah: Compulsory Licensing for Translation: An Instrument of Development. IDEA: The Journal of Law and Technology, Vol. 40, Issue 4 (2000), s. 503-548.

Beiter (2006)

Beiter, Klaus Dieter: The protection of the right to education by international law: including a systematic analysis of Article 13 of the International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights. Martinus Nijhoff Publishers, Boston 2006.

Blomqvist (2014)

Blomqvist, Jorgen: Primer on International Copyright and Related Rights. Edward Elgar Publishing Ltd. 2014.

Castells (2009)

Castells, Manuel: The Power of Identity – The Information Age – Economy, Society and Culture. John Wiley & Sons Inc. 2009.

Castells – Himanen (2013)

Castells, Manuel & Himanen, Pekka (toim.): Kestävän kasvun malli – Globaali näkökulma. Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 22/2013.

Chang, Ha-Joon (2002)

Chang, Ha-Joon: Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective. London: Anthem Press 2002.

Chon (2007)

Chon, Margaret: Intellectual Property 'From Below': Copyright and Capability for Education. UC Davis Law Review, Vol. 40, Issue 3 (2007), s. 803-854.

Chon (2012)

Chon, Margaret: Copyright and capability for education: An approach 'from below'. In Tzen Wong – Graham Dutfield (eds.): Intellectual Property and Human Development Current Trends and Future Scenarios. Cambridge University Press 2012, s. 218-249.

Collins (2018)

Collins, Lynda: Sustainable Development Goals and human rights: challenges and opportunities. In French, Duncan – Kotzé, Louis (eds.): Sustainable Development Goals. Law, Theory and Implementation. Edward Elgar Publishing 2018, s. 66-91.

De Beer (2009)

De Beer, Jeremy: Implementing the World Intellectual Property Organization's Development Agenda. Wilfrid Laurier University Press 2009.

De Beer – Bannerman (2013)

De Beer, Jeremy – Bannerman, Sara: Access to Knowledge as a New Paradigm for Research on ICTs and Intellectual Property Rights. In Emdon, Heloise – Elder, Laurent – Fuchs, Richard – Petrazzini, Ben (eds.): Connecting ICTs to Development: The IDRC Experience. Ottawa: Anthem Press, 2013, s. 75-90.

Deere-Birkbeck (2009)

Deere-Birkbeck, Carolyn: The implementation game: the TRIPS agreement and the global politics of intellectual property reform in developing countries. Oxford University Press 2009.

Ervasti (2011)

Ervasti, Kaijus: Oikeussosiologia ja oikeuspoliittinen tutkimus osana oikeustiedettä. Oikeustiede - Jurisprudentia, Suomalaisen lakimiesyhdistyksen vuosikirja. Edita Publishing, Helsinki 2011, s. 65-113.

VII

Foster (2008)

Foster, Sharon: The Conflict between the Human Right to Education and Copyright. In Paul L.C. Torremans (ed.): Intellectual Property and Human Rights. Enhanced Edition of Copyright and Human Rights. Kluwer Law International 2008, s. 287-306.

Geiger (2015)

Geiger, Christophe: Research Handbook On Human Rights And Intellectual Property. Edward Elgar Publishing 2015.

Geiger – Gervais – Senftleben (2014)

Geiger, Christophe – Gervais, Daniel – Senftleben, Martin: The Three-Step Test Revisited: How to Use the Test's Flexibility in National Copyright Law. American University International Law Review, Vol. 19, Iss. 3 (2014), s. 581-626. (Geiger ym. 2014)

Geiger – Griffiths – Hilty (2008)

Geiger, Christophe – Griffiths, Jonathan – Hilty, Reto: Towards a Balanced Interpretation of the "Three-step Test" in Copyright Law. European Intellectual Property Review, Issue 12 (2008), s. 489-496. (Geiger ym. 2008)

Gervais (2005)

Gervais, Daniel: Towards a New Core International Copyright Norm: The Reverse Three-Step Test. Marquette Intellectual Property Law Review, Vol. 9 (2005), s. 1-35.

Gervais (2017)

Gervais, Daniel: (Re)structuring copyright: a comprehensive path to international copyright reform. Edward Elgar Publishing 2017.

Goldstein (1994)

Goldstein, Paul: Copyright's highway. The Law and Lore of Copyright from Gutenberg to the Celestial Jukeboks. New York 1994.

Goldstein – Hugenholtz (2010)

Goldstein, Paul – Hugenholtz, P.B.: International Copyright: Principles, Law, and Practice. Oxford University Press 2010. Second edition.

Haarmann (2005)

Haarmann, Pirkko-Liisa: Tekijänoikeus ja lähioikeudet. Talentum, Helsinki 2005, 3. uudistettu painos.

VIII

Haarmann (2014)

Haarmann, Pirkko-Liisa: Immateriaalioikeus. Talentum, Helsinki 2014.

Harenko – Niiranen – Tarkela (2014)

Harenko, Kristiina – Niiranen, Valtteri – Tarkela, Pekka: Tekijänoikeus: kommentaari ja käsikirja. Talentum, Helsinki 2014. (Harenko ym. 2014)

Harenko – Niiranen – Tarkela (2016)

Harenko, Kristiina- Niiranen, Valtteri - Tarkela, Pekka: Tekijänoikeus. Talentum Pro, Helsinki 2016, 2. uudistettu painos. (Harenko ym. 2016)

Heino (2017)

Heino, Mari: Kansainvälinen ja eurooppalainen immateriaalioikeus ja piratismien ongelma. Teoksessa Oesch, Rainer – Eloranta, Mikko – Heino, Mari – Kokko, Mira (toim.): Immateriaalioikeudet ja yleinen etu. Alma Talent, Helsinki 2017, s. 22-72.

Helfer – Graeme (2011)

Helfer, Laurence – Graeme, Austin: Human Rights and Intellectual Property: Mapping the Global Interface. Cambridge University Press 2011.

Husa (1995)

Husa, Jaakko: Julkisoikeudellinen tutkimus. Tutkimus julkisoikeudessa harjoitettavan oikeusdogmatiikan metodologiasta. Finnpublishers, Tampere 1995.

Jäppinen (2006)

Jäppinen, Arvo: Kestävän kehityksen edistäminen korkeakouluissa – kansalliset ja kansainväliset toimintaa ohjaavat sitoumukset ja linjaukset. Teoksessa Kaivola, Taina - Rohweder Liisa (toim.): Korkeakouluopetus kestäväksi: opas YK:n kestävästä kehityksestä edistävän koulutuksen vuosikymmentä varten. Helsinki: Opetusministeriö, koulutus- ja tiedepolitiikan osasto 2006, s. 13-15.

Kallio (2015)

Kallio, Anna: Monimuotoisen oppimateriaalin tekijänoikeudet. Teoksessa Löytönen, Markku - Rutanen, Anne - Ruuska, Helena (toim.): Laatu! Oppimateriaalit muuttuvassa tietoympäristössä. Suomen tietokirjailijat ry, Helsinki 2015, s. 259-271.

Kangas (1997)

IX

Kangas, Urpo: Minun metodini. Teoksessa Häyhä, Juha (toim.): Minun metodini. Werner Söderström, Helsinki 1997, s. 90-109.

Kapczynski (2008)

Kapczynski, Amy: The Access to Knowledge Mobilization and the New Politics of Intellectual Property. The Yale Law Journal, Vol. 117, No. 804 (2008), s. 804-885.

Karhu (2008)

Karhu, Juha: Tekijänoikeus ja omaisuudensuoja. Teoksessa Oikeus kansainvälisessä maailmassa. Ilkka Saraviidan juhlakirja. Edita, Helsinki 2008, s. 441-467.

Kari (2012)

Kari, Markus: Muuttuva yhteiskunta, oikeus ja oikeustieteen metodi. Teoksessa Siikavirta, Kristian (toim.): Oikeus ja yhteiskunta – oikeustieteen monet kasvot. Vaasan yliopistojulkaisuja 2012, s. 117-134.

Koponen – Ylönen (2016)

Koponen, Matti - Ylönen, Markku: Kehitysmaat maailmantaloudessa. Teoksessa Koponen, Juhani - Kervinen, Anna - Lanki, Jari - Sato, Marika (toim.): Kehityksen tutkimus: johdatus perusteisiin. Gaudeamus, Helsinki 2016, kpl. 6.

Kuusiniemi (2001)

Kuusiniemi, Kari: Biodiversiteetin suojelu ja oikeusjärjestyksen ristiriidat. Oikeustiede-Jurisprudentia 2001.

Laaksovirta (1985)

Laaksovirta, Tuula: Kehitysmaat ja tiede. Kirjastotiede ja informatiikka 4(4) (1985), s. 109-113.

Latif (2010)

Latif, Ahmed Abdel: The Emergence of the A2K Movement: Reminiscences and Reflections of a Developing-Country Deletage. In Gaëlle Krikorian ja Amy Kapczynski (eds.): Access to Knowledge in the Age of Intellectual Property. Cambridge, Massachusetts Institute of Technology Press, 2010. s. 99-125.

Letterman (2001)

Letterman, Gregory: Basics of International Intellectual Property Law. Ardsley: Transnational publishers 2001.

Littig – Griessler (2005)

Littig, Beate – Griessler, Erich: Social sustainability: a catchword between political pragmatism and social theory. *International journal of sustainable development* 8:1/2 (2005) s. 65-79.

Lucas – Lucas (2001)

Lucas, André – Lucas, Henri-Jacques: *Traité de la propriété littéraire et artistique*. Editions Litec, Paris 2001. 2e edition.

Minkkinen (2017)

Minkkinen, Panu: Oikeus- ja yhteiskuntatieteellinen tutkimus – suuntaus, tarkastelutapa, menetelmä? *Lakimies* 7-8/2017, s. 908-923.

Mylly (2005)

Mylly, Tuomas: Intellectual Property and Fundamental Rights: Do They Interoperate? In Niklas Bruun (ed.): *Intellectual Property Beyond Rights*. WSOY, Helsinki 2005, s. 185–229.

Määttä (2015)

Määttä, Tapio: Metodinen pluralismi oikeustieteessä – ympäristöoikeudellisen tutkimuksen suuntaukset ja menetelmät. Teoksessa Tarmo Miettinen (toim.): *Oikeustieteen opinnäyte - Artikkeleita oikeustieteellisten opinnäytteiden vaatimuksista, metodeista ja arvostelusta*. Edita Publishing, Helsinki 2016, s. 135-148.

Nordemann – Vinck – Hertin – Meyer (1990)

Nordemann, Wilhelm – Vinck, Kai – Hertin, Paul W. – Meyer, Gerald: *International Copyright and Neighboring Rights Law*. Weinheim VCH 1990. (Nordemann ym.)

Nussbaum (1997)

Nussbaum, Martha: Capabilities and Human Rights. *Fordham Law Review*, Vol. 66, Issue 2 (1997), s. 273-300.

Oesch (2005)

Oesch, Rainer: Tekijänoikeudet ja perusoikeusnäkökulma. *Lakimies* 3/2005, s. 351-376.

Oesch (2017)

Oesch, Rainer: Johdatus aiheeseen: Yleinen etu ja immateriaalioikeuden suoja – Mitä uutta? Teoksessa Oesch, Rainer – Eloranta, Mikko – Heino, Mari – Kokko, Mira (toim.): *Immateriaalioikeudet ja yleinen etu*. Alma Talent, Helsinki 2017.

Okediji (2018)

Okediji, Ruth: Does Intellectual Property Need Human Rights? New York University Journal of International Law and Politics (JILP), Vol. 50, No. 1 (2018), s. 1-47.

Okediji (2019)

Okediji, Ruth: The Limits of International Copyright Exceptions for Developing Countries. Vanderbilt Journal of Entertainment & Technology Law, Vol. 21, No. 3 (2019), s. 689-736.

Olian (1974)

Olian, Irwin A. Jr.: International Copyright and the Needs of Developing Countries: The Awakening at Stockholm and Paris. Cornell International Law Journal, Vol. 7, Iss. 2 (1974), s. 81-112.

Pihlajarinne (2014)

Pihlajarinne, Taina: Immateriaalioikeudet. Teoksessa Villa, Seppo – Airaksinen, Manne – Bärlund, Johan – Jauhiainen, Jyrki – Kaisanlahti, Timo – Knuts, Mårten – Kuoppamäki, Petri – Kymäläinen, Seppo – Mähönen, Jukka – Pihlajarinne, Taina – Raitio, Juha – Rissanen, Kirsti – Viitanen, Klaus – Wilhelmsson, Thomas: Yritysoikeus. Talentum, Helsinki 2014, s. 859-877.

Rens – Prabhala – Kawooya (2009)

Rens, Andrew – Prabhala, Achal – Kawooya, Dick: Education and Access to Knowledge in Southern Africa. In Ricardo Meléndez-Ortiz – Pedro Roffe (eds.): Intellectual property and sustainable development: development agendas in a changing world. Edward Elgar c2009, s. 303-340. (Rens ym. 2009).

Ricketson (1987)

Ricketson, Sam: The Berne Convention for the protection of literary and artistic works: 1886-1986. London: Centre for Commercial Law Studies 1987.

Ricketson – Ginsburg (2005)

Ricketson, Sam – Ginsburg, Jane: International copyright and neighboring rights: The Berne convention and beyond. Volume I. Oxford University Press 2005, 2. ed.

Ricketson – Ginsburg (2006)

Ricketson, Sam – Ginsburg, Jane: International copyright and neighboring rights: The Berne convention and beyond. Volume II. Oxford University Press 2006, 2. ed.

XII

Rockström ym. (2009)

Rockström, Johan – Steffen, W.L – Noone, Kevin – Persson, Åsa – Chapin, Stuart III – Lambin, Eric – Lenton, Timothy – Scheffer, Marten – Folke, Carl – Schellenhuber, Hans – Nykvist, Björn – de Wit, Cynthia – Hughes, Terry – van der Leeuw, Sander – Rodhe, Henning – Sörlin, Sverker – Snyder, Peter – Costanza, Robert – Svedin, Uno – Falkenmark, Malin – Karlberg, Louise – Corell, Robert – Fabry, Victoria – Hansen, James – Walker, Brian – Liverman, Diana – Richardson, Katherine – Crutzen, Paul – Jonathan, Foley: Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity. *Ecology and Society* 14(2), 2009. (Rockström ym. 2009).

Sachs (1999)

Sachs, Ignacy: Social sustainability and whole development. In Becker, E. – Jahn, T. (eds.): *Sustainability and the Social Sciences*. ZedBooks and UNESCO, New York (1999), s. 25–36.

Salonen (2010)

Salonen, Arto: Kestävä kehitys globaalin ajan hyvinvointiyhteiskunnan haasteena. Helsingin yliopisto 2010.

Sarkar (2009)

Sarkar, Rumu: International development law – Rule of law, human rights, and global finance. Oxford University Press 2009.

Schrijver – Weiss (2004)

Schrijver, Nico – Weiss, Friedl: *International Law and Sustainable Development*. Brill Academic Publishers 2004.

Shaver – Rizk (2010)

Shaver, Lea – Rizk, Nagla: *Access to Knowledge in Egypt: New Research on Intellectual Property, Innovation and Development*. Bloomsbury Publishing 2010.

Sheinblatt (1998)

Sheinblatt, Julie: The WIPO Copyright Treaty. *Berkeley Technology Law Journal*, Vol. 13 Iss. 1 (1998), s. 535-550.

Silva (2012)

Silva, Alberto: Beyond the Unrealistic Solution for Development Provided by the Appendix of the Berne Convention on Copyright. PIJIP Research Paper no. 2012-08 American University Washington College of Law, Washington, D.C, 2012.

XIII

Strange – Bayley (2008)

Strange, Tracey – Bayley, Anne.: OECD Insights Sustainable Development Linking Economy, Society, Environment. OECD Report, Geneva 2008.

Strba (2012)

Strba, Susan: International Copyright Law and Access to Education in Developing Countries: Exploring Multilateral Legal and Quasi-legal Solutions. Leiden, Boston: M. Nijhoff Pub 2012.

Tapio (2013)

Tapio, Veli-Markus: Fair use ja kolmivaihetesti joustavamman tekijänoikeudellisen sääntelyn mahdollistajina. Lakimies 1/2013, s. 35-54.

Taubman – Wager – Watal (2012)

Taubman, Antony – Wager, Hannu – Watal, Jayashree: A Handbook on the WTO TRIPS Agreement. Cambridge University Press 2012. (Taubman ym. 2012)

Torremans (2007)

Torremans, Paul: Is Copyright a Human Right? Michigan State Law Review 271 (2007), s. 271-290.

Torremans (2008)

Torremans, Paul: Copyright (and Other Intellectual Property Rights) as a Human Right. Teoksessa Paul L.C. Torremans (ed.): Intellectual Property and Human Rights. Enhanced Edition of Copyright and Human Rights. Kluwer Law International 2008, s. 195-215.

Torremans (2017)

Torremans, Paul: Copyright jurisdiction under EU private international law. In Torremans, Paul (ed.): Research Handbook on Copyright Law. Edward Elgar Publishing 2017, 2nd edition, s. 556-573.

Valkonen (2016)

Valkonen, Jarno: Ympäristösosiologia, 2. painos. Jyväskylän yliopisto 2016.

Watal (2001)

Watal, Jayashree: Intellectual property rights in the WTO and developing countries. Kluwer Law International 2001.

Wiśniewski (2018)

Wiśniewski, Bartosz: Pluralistic Forms of Ensuring the Social and Democratic Balance as Part of Sustainable Development. Teoksessa Zielinski, Tymon – Sagan, Iwona – Surosz, Waldemar (eds.): Interdisciplinary Approaches for Sustainable Development Goals - Economic Growth, Social Inclusion and Environmental Protection. Springer International Publishing AG 2018, s. 43-49.

Wong (2012)

Wong, Tzen: Intellectual property through the lens of human development. Teoksessa Dutfield, Graham – Wong, Tzen (ed.): Intellectual property and human development: current trends and future scenarios. Cambridge University Press 2012, s. 1-59.

VIRALLISLÄHTEET

An Act for the Encouragement of Learning, by Vesting the Copies of Printed Books in the Authors or Purchasers of such Copies, during the Times therein mentioned (the Copyright Act 1710, 8 Ann. c. 21).

Bernin yleissopimus kirjallisten ja taiteellisten teosten suojaamisesta 1886. SopS 79/1986.

CIPR (2002): Report of the Commission on Intellectual Property Rights. London 2002.

General Comment No. 13, U.N. Doc. E/C.12/1999/10 (CESCR).

General Comment No. 17, U.N. Doc. E/C.12/2005 (CESCR).

HE 32/1986 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle kauppalaiksi.

Maailman kauppajärjestön perustamissopimus, liite 1 C: Sopimus teollis- ja tekijänoikeuksien kauppaan liittyvistä näkökohdista (TRIPS-sopimus). SopS 5/1995.

Taloudellisia, sosiaalisia ja sivistyksellisiä oikeuksia koskeva kansainvälinen yleissopimus. SopS 6/1976.

TRIPS-sopimuksesta ja kansanterveydestä annettu julistus, annettu Maailman kauppajärjestön (WTO) ministerikokouksessa Dohassa 14 päivänä marraskuuta 2001.

United Nations (1986). Declaration on the right to development 41/128, Preamble, 2. New York: United Nations.

WIPO:n tekijänoikeussopimus, SopS 17/2010.

YK:n ihmisoikeuksien yleismaailmallinen julistus, hyväksytty YK:n yleiskokouksessa 10.12.1948.

YK:n lapsen oikeuksien yleissopimus, SopS 59-60/1991.

Yleismaailmallinen tekijänoikeussopimus, SopS 81/1986.

MUUT JULKAISUT JA INTERNET-LÄHTEET

Assiciation for the Development in Africa ADEA (2018)

Associaton for the Development of Education in Africa. Report of the Regional Workshop for African Book Industry Stakeholders, 22.-25.1.2018. [http://www.adeanet.org/sites/default/files/adea_gba_workshop_report.pdf] (23.9.2019).

Book Aid International

Where Books Change Lives: Our Vision for 2020. [<https://bookaid.org/wp-content/uploads/2017/05/low-res.Single-pages.BAI-16pp-A4-strategy.pdf>] (23.9.2019).

CIPR Study Paper 5

Story, Alan: Study on Intellectual Property Rights, the Internet, and Copyright. Commission on Intellectual Property Rights, Study Paper 5. [http://www.iprcommission.org/papers/pdfs/study_papers/sp5_story_study.pdf] (3.9.2019).

Consumers International (2006)

Consumers International: Copyright Recommendations on Flexibilities in Copyright Laws. Kuala Lumpur 2006. [https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/14f8665c-fbe4-4b18-9b0e-694fc9cb2df1/copyright_access.pdf] (7.9.2019).

Consumers International (2010)

Consumers International Survey of Barriers to Access to Knowledge (2010). [<https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/fdc78bf8-9add-450b-89c3-a032781e8ce7/ci-survey-20100910.pdf>] (7.9.2019).

Geneva Declaration (2003)

Geneva Declaration of Principles, 12 December 2003, WSIS-03/GENEVA/DOC/4-E. [<https://www.itu.int/net/wsis/docs/geneva/official/dop.html>] (20.9.2019).

Knowledge Ecology International KEI (2019)

"Structure of an Access to Knowledge Treaty. The KEI intervention at SCCR 38, on copyright limitations and exceptions." Posted on April 3, 2019 by James Love. [<https://www.kei-online.org/30279>] (20.9.2019).

Maailmanpankki (2018)

Maailmanpankin verkkosivut; artikkeli 17.10.2018 "Nearly Half the World Lives on Less than \$5.50 a Day". [<https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2018/10/17/nearly-half-the-world-lives-on-less-than-550-a-day>] (25.5.2019).

Opetus- ja kulttuuriministeriö 2017:53

Tekijänoikeuksien kansainvälinen suoja: Suomen tekijänoikeuslain kansainvälinen soveltaminen. Opetus- ja kulttuuriministeriön julkaisuja 2017:53. [http://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/160430/OKM_53_2017.pdf] (12.7.2019).

Rion julistus (1992)

Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 3-14 June 1992, Annex I: Rio Declaration on Environment and Development. [<https://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-1annex1.htm>] (15.5.2019).

Suomen YK-liitto (2017)

Kestävän kehityksen tavoitteet, Agenda 2030. Suomen YK-liitto, Sälökarin Kirjapaino Oy, Somero, 2017.

Treaty on Access to Knowledge.

Draft 9 May 2005. [http://www.cptech.org/a2k/a2k_treaty_may9.pdf] (19.9.2019).

UN Agenda2030 for Sustainable Development (2015)

United Nations General Assembly: Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, Res. 70/1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. [https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E] (4.8.2019).

UNDP (1990)

Human Development Report 1990. Oxford University Press 1990. [http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/219/hdr_1990_en_complete_nostats.pdf] (20.5.2019).

UNDP, UNESCO, UNICEF, World Bank: World Conference on Education for All (1990)

Final Report of the World Conference on Education for all: Meeting Basic Learning Needs, Jomtiem, Thailand, 5-9 March 1990, Inter-Agency Commission (UNDP, UNESCO, UNICEF, World Bank) for the World Conference on Education for All, New York 1990.

UNDP Suomen verkkosivut

Maiden jaottelu 2019. [https://www.fi.undp.org/content/finland/fi_fi/home/globalikasvatus/kansainvaelisyys-koulussa/maiden-jaottelu.html] (16.10.2019).

UNEP (2009)

UNEP 2009 Annual report. [<https://www.unenvironment.org/resources/annual-report/unep-2009-annual-report>] (2.9.2019).

UNESCO (1964)

UNESCO Recommendation concerning Education for International Understanding, Co-operation and Peace and Education relating to Human Rights and Fundamental Freedoms. Records of the General Conference, 18th session, Paris, 17 October to 23 November 1964, v. 1: Resolutions.

UNESCO (2005)

The Basic Learning Materials Initiative: Final report 2005.

UN List of Least Developed Countries (2018)

UN List of Least Developed Countries (as of December 2018). [https://www.un.org/development/desa/dpad/wpcontent/uploads/sites/45/publication/ldc_list.pdf] (25.5.2019).

WIPO Action Plan (2017)

Publishing Industry and Access to Educational Material, 22.-23.11.2017. [https://www.wipo.int/edocs/mdocs/copy-right/en/wipo_hl_cr_yao_17/wipo_hl_cr_yao_17_action_plan.pdf] (22.9.2019).

WIPO Administered Treaties > Contracting Parties > Berne Convention

[https://www.wipo.int/treaties/en/ShowResults.jsp?treaty_id=15] (4.6.2019).

WIPO Administered Treaties > Contracting Parties > WIPO Copyright treaty

[https://www.wipo.int/treaties/en/ShowResults.jsp?lang=en&treaty_id=16] (29.7.2019).

WIPO Agreed Statements Concerning the WIPO Copyright Treaty (1996)

Diplomatic Conference on Certain Copyright and Neighboring Rights Questions, Agreed Statements Concerning the WIPO Copyright Treaty, WIPO Document CRNR/DC/96 Concerning Articles 6 and 7 (December 20, 1996).

WIPO and the Sustainable Development Goals. Innovation driving human progress (2018)
[https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_1061.pdf] (6.6.2019).

WIPO > Committee on Development and Intellectual Property (CDIP)
[<https://www.wipo.int/policy/en/cdip/>] (15.9.2019).

WIPO > CDIP Report (2019)

Report on WIPO's Contribution to the Implementation of the Sustainable Development Goals and its Associated Targets, 20.-24.5.2019. CDIP/23/10.
[https://www.wipo.int/edocs/mdocs/mdocs/en/cdip_23/cdip_23_10.pdf] (22.9.2019).

WIPO Database on Flexibilities in the Intellectual Property System.
[<https://www.wipo.int/ip-development/en/agenda/flexibilities/database.html>] (19.9.2019).

WIPO Guide to the Berne Convention 1978.
[https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/copyright/615/wipo_pub_615.pdf] (17.7.2019).

WIPO Notifications > Berne Convention [https://www.wipo.int/treaties/en/ShowResults.jsp?country_id=ALL&start_year=ANY&end_year=ANY&search_what=N&treaty_id=15] (25.8.2019).

World Commission on Environment and Development (1987)

Our Common Future. Report of the World Commission on Environment and Development, United Nations, General Assembly, A/42/427. [<http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>] (6.5.2019).

WTO Members and Observers. [https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm] (5.6.2019).

WTO Least-developed Countries [https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org7_e.htm] (5.6.2019).

Ympäristöministeriö (1993)

UNCED: YK:n ympäristö- ja kehityskonferenssi Rio de Janeiro 3.-14.6.1992. Helsinki 1993.

Ympäristöministeriö (2018)

Kansainväliset ympäristösopimukset ja Suomi – Sopimukset kansainvälisen ympäristöyhteistyön edistäjinä. Ympäristöministeriön ympäristöopas 2018. Helsinki 2018.

LYHENNELUETTELO

A2K	Access to Knowledge
ADEA	Association for the Development of Education in Africa
ALAI	Association Littéraire et Artistique Internationale
Bernin yleissopimus	Bernin yleissopimus kirjallisten ja taiteellisten teosten suojaamisesta
BIRPI	The United International Bureaux for the Protection of Intellectual Property
CIPR	Commission on Intellectual Property Rights
CDIP	Committee on Development and Intellectual Property
Dohan julistus	TRIPS-sopimuksesta ja kansanterveydestä annettu julistus
GATT	General Agreement on Tariffs and Trade
HE	Hallituksen esitys
ICTSD	International Centre for Trade and Sustainable Development (Kansainvälisen kaupan ja kestävän kehityksen keskus)
KEI	Knowledge Ecology International
Rion julistus	Rio Declaration on Environment and Development
SCCR	Standing Committee on Copyright and Related Rights
TACD	Trans-Atlantic Consumer Dialogue
TRIPS	Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights (Sopimus teollis- ja tekijänoikeuksien kaupan liittyvistä näkökohdista)
TSS-oikeuksien komitea	Taloudellisten, sosiaalisten ja sivistyksellisten oikeuksien komitea
TSS-sopimus	Taloudellisia, sosiaalisia ja sivistyksellisiä oikeuksia koskeva kansainvälinen yleissopimus

UCC	The Universal Copyright Convention (Yleismaailmallinen tekijänoikeussopimus)
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development (Yhdistyneiden kansakuntien kauppaja kehityskonferenssi)
UNDP	United Nations Development Programme (Yhdistyneiden kansakuntien kehitysohjelma)
UNEP	United Nations Environment Programme (Yhdistyneiden kansakuntien ympäristöohjelma)
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Yhdistyneiden kansakuntien kasvatus-, tiede- ja kulttuurijärjestö)
UNICEF	United Nations International Children's Emergency Fund (Yhdistyneiden kansakuntien lastenrahoitus)
WCT	WIPO Copyright Treaty
WIPO	World Intellectual Property Organisation (Maailman henkisen omaisuuden järjestö)
WSIS	World Summit on the Information Society
WTO	World Trade Organisation (Maailman kauppajärjestö)
YK	Yhdistyneet kansakunnat
YK:n ihmisoikeusjulistus	YK:n ihmisoikeuksien yleismaailmallinen julistus

KUVIOT JA TAULUKOT

Taulukko 1. Valikoitujen kehitysmaiden kansallisiin tekijänoikeuslakeihin implementoituja rajoituksia.

1 JOHDANTO

1.1 Ristiriitojen esittely

Kestävän kehityksen tavoite 4: “Taata kaikille avoin, tasa-arvoinen ja laadukas koulutus sekä elinikäiset oppimismahdollisuudet.”¹

Yhdistyneiden kansakuntien (YK) kestävän kehityksen toimintaohjelma Agenda 2030 ja siihen sisältyvät kestävän kehityksen tavoitteet (*Sustainable Development Goals*) tähtäävät äärimmäisen köyhyyden poistamiseen sekä kestäväan kehitykseen, jossa otetaan ympäristö, talous ja ihminen huomioon tasavertaisesti. Agenda 2030 on eräänlainen kaikille yhteinen toimintaohjelma, joka sisältää konkreettisia tavoitteita kestävän kehityksen toteuttamiseksi. Sen päämääränä on kääntää globaalin kehityksen suunta siten, että ihmisten hyvinvointi ja ihmisoikeudet, taloudellinen vauraus ja yhteiskuntien vakaus turvataan ympäristön kannalta kestäväällä tavalla.²

Toimintaohjelma koostuu yhteisistä periaatteista, 17 tavoitteesta ja 169 alatavoitteesta. Yksi tavoitteista tähtää kaikille avoimeen, tasa-arvoiseen ja laadukkaaseen koulutukseen sekä elinikäisiin oppimismahdollisuuksiin. Tätä päämäärää on tarkennettu 10 alatavoitteella, joissa edellytetään muun muassa ilmaista ja laadukasta perus- ja korkeakoulutusta sekä heikossa asemassa oleville yhtäläisiä mahdollisuuksia kaiken tasoiseen koulutukseen. Lisäksi alatavoitteilla pyritään lisäämään merkittävässä määrin pätevien opettajien tarjontaa kehitysmaissa, erityisesti vähiten kehittyneissä maissa, sekä varmistamaan, että kaikki oppijat saavat kestävän kehityksen edistämiseen tarvittavat tiedot ja taidot.³ Koulutusta koskeva tavoite on linjassa YK:n jo vuonna 1948 hyväksymän ihmisoikeuksien yleismaailmallisen julistuksen (YK:n ihmisoikeusjulistus) 26 artiklan kanssa, jossa todetaan, että jokaisella on oikeus saada opetusta, jolla on pyrittävä ihmisen persoonallisuuden täyteen kehittämiseen. Ihmisen persoonallisuuden kehittäminen liittyy vahvasti sosiaaliseen kehitykseen ja toimintamahdollisuuksien edistämiseen, joiden kautta kokonaisvaltainen hyvinvointi on

¹ UN Agenda2030 for Sustainable Development (2015). YK:n jäsenmaat sopivat 25.-27.9.2015 New Yorkissa järjestetyssä huippukokouksessa kestävän kehityksen tavoitteista ja toimintaohjelmasta, jotka ohjaavat kestävän kehityksen ponnisteluja vuoteen 2030 asti. Kestävän kehityksen tavoitteet astuivat voimaan vuoden 2016 alussa. Ne sitovat niin köyhiä kuin rikkaitakin maita eli ne ovat universaaleja. Agenda 2030 on jatkoa YK:n vuosituhattavoitteille (*Millennium Development Goals*), jotka ohjasivat globaalia kehityspolitiikkaa vuosien 2000-2015 välillä.

² Ympäristöministeriö 2018, s. 21; Jäppinen 2006, s. 13.

³ Suomen YK-liitto 2017, s. 78–81; Ympäristöministeriö 2018, s. 21; Collins 2018, s. 69–70.

mahdollisuutta saavuttaa. Tämä tavoitteen saavuttaminen taas edellyttää sitä, että ihmisillä on tosiasiallinen mahdollisuus hankkia tietoa ja sivistää itseään.⁴

YK:n ihmisoikeusjulistuksen 27 artikla alleviivaa oikeutta itsensä kehittämiseen lausumalla, että jokaisella on oikeus vapaasti osallistua yhteiskunnan sivistyselämään, nauttia taiteista sekä päästä osalliseksi tieteen edistyksen mukanaan tuomista eduista. Laajasti ajateltuna artiklan 27 mukaiset sivistykselliset kattavat myös oikeuden koulutukseen. Artikla sisältää kuitenkin eräänlaisen ristiriidan, sillä artiklan toisessa alakohdassa tekijänoikeudet arvostetaan samalle tasolle julistamalla, että jokaisella on oikeus niiden henkisten ja aineellisten etujen suojaamiseen, jotka johtuvat hänen luomastaan tieteellisestä, kirjallisesta tai taiteellisesta tuotannosta.⁵ Artikla mukailee yleistä tekijänoikeuden peruseriaa siitä, että tekijällä tai sillä, jolle tekijä on luovuttanut oikeuksia, on määräysvalta suojatun aineiston käytöstä. Yksinoikeus sisältää myös sen, että oikeudenhaltija voi sulkea muut sen käytön ulkopuolelle.⁶

YK:n ihmisoikeusjulistuksen 27 artikla ilmentää hyvin sitä ristiriitaa, joka vallitsee tekijänoikeutta koskevassa polarisoituneessa keskustelussa. Tämän voi havaita myös tarkasteltaessa tekijänoikeuden perimmäisiä tarkoituksia. Tekijänoikeuden yhtenä tarkoituksena on olla taloudellinen kannustin kulttuuritoiminnalle ja innovoinnille. Toisaalta tekijänoikeus on tarkoitettu puhtaasti edistämään kulttuurisia rikkauksia.⁷ Kahtiajakoisuus ilmenee myös perusoikeuksien ja tekijänoikeuksien välisessä suhteessa, joka on ollut eräänlainen perusristiriita siitä lähtien, kun tekijänoikeuteen on ryhdytty ensimmäisiä kertoja kiinnittämään huomiota lainsäädännöllisellä tasolla.⁸ Tekijänoikeus nauttii perusoikeussuojaa, mikä tarkoittaa sitä, että julkistamattomat teokset kuuluvat tekijän yksityisyyden piiriin ja tekijän taloudelliset oikeudet varallisuus oikeuksina ovat omaisuuden suojan piirissä. Toisaalta tekijänoikeuslainsäätäjän on otettava huomioon laajan yleisön oikeus nauttia vapaasta tiedonvälityksestä ja itsensä kehittämisestä, joka on yhtä lailla perusoikeus. Vaikka ensisilmäykseltä tekijänoikeuden tavoitteena on tekijän taloudellisten ja moraalisten oikeuksien

⁴ Chon 2012, s. 223.

⁵ Haarmann 2014, s. 45.

⁶ Tekijänoikeus ei silti ole täysin rajoitukseton, vaan suojaa on rajoitettu tärkeistä yhteiskunnallisista ja sivistyksellisistä syistä. Rajoituksilla tasapainotetaan sekä tarvetta suojata tekijöitä että tarvetta turvata käyttäjille pääsy teoksiin. Haarmann 2014, s. 45–46; Pihlajarinne 2014, s. 865.

⁷ Karhu 2008, s. 444.

⁸ Strba 2012, s. 25.

mahdollisimman kattava suojaaminen, on yleiseen yhteiskunnalliseen etuun perustuvilla argumenteilla suurta merkitystä tekijänoikeussuojan laajuutta määriteltäessä.⁹

Tämä tutkielma tarkastelee tekijänoikeusjärjestelmän sisältämiä ristiriitoja koskien toisaalta tekijänoikeuden luonnetta perusoikeutena ja omaisuudensuojana, ja toisaalta kansainvälisissä ihmisoikeutta sääntelevissä instrumenteissa kaikille taattuja oppimismahdollisuuksia ja itsensä kehittämisen edellytyksiä. Opetusmateriaalit kuuluvat erottamattomana osana koulutautumiseen ja oppikirjojen saatavuus on minkä tahansa valtion koulutusjärjestelmän toimivuuden kannalta olennaista. Oppikirjat kirjallisina teoksina nauttivat myös tekijänoikeudellista suojaa, mikä luonnollisesti tarkoittaa sitä, että oppikirjoja voi käyttää vain siten, kuin tekijänoikeuden haltija on sallinut. Tästä syystä tekijänoikeudet mielletään usein pikemminkin oppikirjojen saatavuutta rajoittavina ja kehitystä hidastavina tekijöinä, kuin niitä edistävänä ja kannustavana järjestelmänä.¹⁰

Toinen ristiriita, joka taustoittaa tutkimustani, liittyy kehittyneiden ja kehittyvien valtioiden välillä vallitseviin oikeudellisiin asemiin. Lähes puolet maailman valtioista elää köyhyydessä, ja jopa 49 maata luetellaan YK:n mukaan vähiten kehittyneiksi maiksi.¹¹ Näistä maista 36 on myös Maailman kauppajärjestön (World Trade Organization, WTO) jäseniä, joiden tulee jäsenvaltioina noudattaa kaikkia WTO:n sopimuksia.¹² Koska esimerkiksi TRIPS-sopimus (Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights) on erottamaton osa WTO:n syntymistä koskevaa sopimuspakettia, on WTO:n jäsenvaltioiden sitouduttava myös TRIPS-sopimukseen. Ja koska myös niiden WTO:n jäsenvaltioiden, jotka eivät ole liittyneet Bernin yleissopimukseen, tulee siitä huolimatta noudattaa Bernin yleissopimuksen aineellisoikeudellisia säännöksiä pois lukien moraalisia oikeuksia, seuraa tästä se, että kaikki kehitysmaat ovat vähintään yhden kansainvälisen sopimuksen osapuolia, joissa säädellään

⁹ Harenko ym. 2016, s. 3; Haarmann 2014, s. 45.

¹⁰ Haarmann 2014, s. 46. Ks. myös Heino 2017, s. 25.

¹¹ Maailmanpankin verkkosivujen artikkeli 17.10.2018 ”Nearly Half the World Lives on Less than \$5.50 a Day”. Vähiten kehittyneistä maista puhutaan englanniksi termillä ”least-developed countries, LDCs”, jotka ovat kehitysmaiden yksi osajoukko. Vähiten kehittyneet valtiot ovat valtioita, jotka ovat taloudellisesti ja sosioekonomisesti heikoimmin kehittyneitä valtioita kaikista maailman valtioista. Katso YK:n verkkosivuilta lista vähiten kehittyneistä maista: UN List of Least Developed Countries (as of 2018). Ei ole kuitenkaan olemassa mitään yksiselitteistä kehitysmaan määritelmää, vaan käytännössä maita pyritään jaottelemaan kehittyneiksi ja kehittyviksi maiksi joko taloudelliseen kehitykseen tai inhimilliseen kehitykseen perustuvan jaon mukaisesti. Maiden jaottelusta tarkemmin: UNDP:n Suomen verkkosivut 2019, kohta Maiden jaottelu.

¹² WTO Members and Observers 2019. WTO:ssa on 164 jäsenvaltiota (tieto joulukuulta 2016). Lisäksi kahdeksan maan kohdalla neuvottelut WTO:n jäsenyydestä ovat kesken.

immateriaalioikeuksista yleisesti tai tekijänoikeuksista erityisesti.¹³ Tämä tarkoittaa sitä, että ne ovat velvollisia säätämään kansallisia lakeja immateriaalioikeuksien suojaamiseksi, eivätkä voi siten vapaasti sallia pääsyä suojattuun materiaaliin.¹⁴

Ristiriitojen taustalla vaikuttaa laaja kansainvälinen keskustelu tekijänoikeuksien vahvistuvasta suoja-alasta, jonka nähdään etuoikeuttavan länsimaalaista oikeusjärjestelmää, kulttuuria ja taloudellisia intressejä. Tekijänoikeusjärjestelmän luonnehditaankin usein olevan osa pitkäkestoista taloudellista liikkumaa kohti kulttuurisen tuotannon kaupallistamista, joka on motivoinut ensi sijassa länsimaalaisen kulttuurillisten tuotteiden kansainvälistä levittäytymistä. Sen sanotaan olevan osa oikeudellista agenda, joka on ottanut tavoitteekseen länsimaalaisen oikeuden universalistumisen. Tässä kehyksessä niiden valtioiden, jotka eivät ole sopeutuneet tarkalleen tähän kansainvälisen tekijänoikeuden länsimaalaiseen viitekehykseen, intressit on jätetty huomioimatta.¹⁵ Onkin esitetty, että immateriaalioikeusjärjestelmä heijastaa eräänlaista ylhäältä alaspäin kulkevaa lähestymistapaa immateriaalioikeuksia koskevaan sääntelyyn. Tällä tarkoitetaan sitä, että immateriaalioikeudellinen sääntely lähtee niiden valtioiden intresseistä, joissa on paljon immateriaalioikeudellista varallisuutta. Tämä lähestymistapa ei kuitenkaan kykene huomioimaan kokonaisvaltaisesti sekä kehittyvien että kehittyneiden maiden lainsäädännöllistä politiikkaa.¹⁶

1.2 Kehitysmaiden oppikirjakriisi

Kaikki yhteiskunnat tarvitsevat tietoa kehittyäkseen. Koulutus on avaintekijä yksilöiden ja yhteisöjen kehittymiselle, ja se on käytännössä ainoa pysyvä keino kehitysmailla nostaa itsensä pois köyhyydestä.¹⁷ Oppikirjatuotanto on kuitenkin voimakkaasti keskittynyttä. Niin sanotut suuret tiedevaltiot omistavat itselleen oppikirjojen julkaisemisen, minkä seurauksena on korkeiden kustannusten lisäksi se, että oppikirjat ovat kehitysmailla vääränlaisia.¹⁸

¹³ TRIPS sopimuksen 9.1 artikla: ”Jäsenten tulee saattaa lainsäädäntönsä Bernin yleissopimuksen 1-21 artiklojen ja sen liitteen mukaiseksi. Jäsenillä ei kuitenkaan ole tämän sopimuksen nojalla tuon yleissopimuksen 6 bis artiklassa tarkoitettuja tai siitä johdettuihin oikeuksiin perustuvia oikeuksia tai velvoitteita.” Ks. esim. Silva 2012, s. 10–11.

¹⁴ Strba, 2012, s. 25.

¹⁵ Bannerman 2016a, s. 3. Immateriaalioikeuksien länsimaalaisuutta korostavasta luonteesta on kirjoittanut esimerkiksi Ha-Joon Chang teoksessaan *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective* (2002).

¹⁶ Chon 2012, s. 218–219.

¹⁷ Consumers International 2006, s. 2.

¹⁸ Laaksovirta 1985, s. 111. Laaksovirta on todennut, että tiedevaltiot vastaavat myös tieteen julkaisemisesta ja pitävät tieteellistä julkaisemista hallussaan. Koska kolonialistiset kielet ovat julkaisemisen kielinä, kutsuu

Maailmassa, jossa arvostetaan tiedon tuottamista ja levittämistä, inhimillisen pääoman kasvattaminen on huomattava kehityksellinen huolenaihe.¹⁹

Oppikirjojen tuottaminen ja levittäminen kouluihin on pieni, mutta hyvin tärkeä osa-alue koko tiedon levittämisen prosessissa. Oppikirjat ovat tärkeitä paitsi kustannusalan toimivuudelle myös valtioiden koulutusjärjestelmille.²⁰ Koska tekijänoikeus antaa yksinoikeuden kontrolloida merkittävästi teosten hyödyntämistä, oikeudenhaltijat pystyvät säätelemään teosten hintojen ohella myös teosten käyttötapoja, kuten kopioimista, lisäpainosten tekemistä, jakelemista tai rinnakkaistuontia. Käytännössä tekijä luovuttaa kustannussopimuksella kustantajalle oikeudet teoksen julkaisemiseen, kappaleiden valmistamiseen ja levittämiseen. Näin ollen kustantajalle kuuluu taloudellisten riskien kantaminen, ja muun muassa tästä syystä kustantajat pyrkivät saamaan mahdollisimman laajan hallinnan teosten oikeuksista.²¹ Kirjojen kustantajat eivät tavallisesti luovuta lisenssejä kirjojen jälkipainoksille, ja jos sellainen lisenssi jostain syystä annetaan, saattaa jälkipainosten hinta nousta korkeisiin lukemiin tiukkojen lisenssiehtojen takia. Samaan aikaan kustantajat kieltävät teosten rinnakkaistuonnin halvemmista lähteistä. Tämä kaikki johtaa helposti siihen, että kustantajat asettavat kohtuuttomia hintoja, joihin kehitysmailla tai jopa kehittyneemmillä mailla ei ole varaa.²²

Oppikirjojen liian korkeat hinnat ovatkin selkeästi yksi suurimmista esteistä oppikirjojen saatavuudelle kehitysmaissa. Useat tutkimukset ovat osoittaneet, että oppikirjat maksavat suhteessa enemmän kehitysmaissa kuin kehittyneissä maissa. Syynä korkeille hinnoille on muun muassa kilpailun puute paikallisilla kustannusmarkkinoilla ja tehottomat tuotantometodit kustantajien piirissä, sekä monikansallisten kustantajien haluttomuus sitoutua eriytettyyn hinnoitteluun, minkä vuoksi kehitysmaassa asuva oppilas saattaa joutua maksamaan oppikirjasta suhteessa paljon kovemman hinnan verrattuna kehittyneen maan opiskelijaan.²³

hän tätä ilmiötä uuskolonialismiksi. Kirjastojen käyttökielenä on englanti, joka merkitsee valtavia myyntikannavia englanninkielisille julkaisuille.

¹⁹ Rens ym. 2009, s. 303.

²⁰ Strba 2012, s. 30.

²¹ Kallio 2015, s. 260–261.

²² Strba 2012, s. 26.

²³ Rens ym. 2009, s. 305; Strba 2012, s. 31; Consumers International 2006, s. 41–42. Maiden välisten oppikirjakustannusten suhdetta tarkastellaan usein asukasta kohti lasketun bruttokansantuotteen tasolla.

Tiedon levittämisen parantamiseksi osa kannattaa tiedon ja osaamisen levittämistä edistyneiltä alueilta kehitysmaihin, kun taas toiset pitävät tärkeämpänä paikallisten julkaisijoiden kasvun kannustamista kehitysmaissa erilaisin teknisin avustuksin. Eri näkemysten kannattajat tuntuvat kuitenkin olevan yhtä mieltä siitä, että saadakseen pääsyn edistyneempien valtioiden tietoon, tärkeintä olisi tarjota kehitysmaille nopeita ja edullisia keinoja hankkia tarpeellisia käännösversioita ja kopioita oppikirjoista sekä muista opetusmateriaaleista, jotka on julkaistu ulkomailta.²⁴ Usein esitetään, että kehitysmaiden tarpeita palvelisi parhaiten mahdollisimman laaja massakäyttö ja -pääsy painettuihin ja käännettyihin oppikirjoihin, sillä kehitysmaat ovat pikemminkin tekijänoikeudella suojattujen teosten käyttäjiä kuin tuottajia. Koska useat kehitysmaissa saatavilla olevat oppikirjat sisältävät uudelleen painettua tai sovitettua materiaalia kirjoista, jotka ovat alun perin julkaistu teollistuneissa valtioissa, seuraa tästä haasteita saada oikeudenhaltijoiden luvat suojattujen materiaalien käyttöön. Lupien hankkiminen oikeudenhaltijoilta, jotka ovat pääasiassa monikansallisia länsimaisia yrityksiä, ei nimittäin ole helppoa eikä halpaa.²⁵

Oppikirjojen saatavuuden saralla on viime vuosina tapahtunut parannustakin erityisesti kehitysyhteistyön ja hyväntekeväisyyskumppanuuksien myötä, mistä hyvänä esimerkkinä toimii Iso-Britannian suurin kansainvälisesti toimiva hyväntekeväisyysjärjestö Book Aid International, joka lahjoittaa oppikirjoja ja muuta kirjallisuutta muun muassa Saharan eteläpuolisen Afrikan valtioille.²⁶ Lisäksi edistystä on tuonut se seikka, että tietyissä valtioissa paikalliset kirjojen kustantajat, vaikkakin toimivat alkeellisella tasolla, pystyvät tuottamaan oppikirjoja alhaisilla kustannuksilla. Oppikirjojen ja opetusmateriaalien saatavuus on kuitenkin edelleen todellinen ongelma monissa kehitysmaissa. Esimerkkinä tästä on ADEA:n (Association for the Development of Education in Africa) laatima tutkimus, jonka mukaan asianmukaisten ja edullisten oppikirjojen pula heikentää korkealaatuisen koulutuksen tarjoamista. Afrikkalaiset kustantajat ovat edelleen epäedullisessa asemassa laajassa taloudellisessa kustannuskontekstissa, joka tuntuu suosivan oppikirjojen tuontia ulkomailta kansallisesti tuotettujen kirjojen kustannuksella. Tämä johtaa siihen, että oppikirjoja on saatavilla vähäinen

²⁴ Olia 1974, s. 88–89.

²⁵ Strba 2012, s. 28. CIPR study paper 5 (2019), s. 82.

²⁶ Katso Book Aid Internationalin tavoitteista tarkemmin: Book Aid International, Where Books Change Lives: Our Vision for 2020 (2019).

määrä johtuen korkeista kustannuksista, sillä maahantuodut kirjat ovat paljon kalliimpia kuin paikallisesti tuotetut tai käännetyt kirjat.²⁷

Kun puhutaan kehitysmaissa käytettävistä opetusmateriaaleista, tarkoitetaan lähinnä tekstikirjoja, lehtiä, kurssipaketteja ja kaikkea kirjastosta löytyvää tietoa, jotka ovat kaikki käytännössä tekijänoikeudella suojattuja teoksia.²⁸ Painetut oppikirjat ovat edelleen tärkein kehitysmaissa tapahtuvassa opetuksessa käytetyn oppimateriaalin muoto digitaalisten materiaalien sijaan, ja niiden tärkeyttä korostaa koulutettujen opettajien vähäinen määrä.²⁹ YK:n kasvatus-, tiede- ja kulttuurijärjestö UNESCO on todennut, että köyhissä maissa, joissa koulutettuja opettajia ei ole saatavilla tarpeeksi, oppikirjoista tulee tärkein, ellei ainoa, opetuksen edistämisen keino.³⁰ Useat tutkimusraportit todistavat, että perusopetuksessa käytettävistä oppikirjoista on suuri pula, eikä ole poikkeuksellista, että yhdellä oppilaalla on käytössään vain yksi kirja, tai että yhdellä luokalla on käytössään vai muutama kirja, jos edes näitäkään. Kaikki nämä haasteet oppikirjojen saatavuuden ja kustannusten suhteen ovat johtaneet merkittävään tiedon saatavuutta koskevaan kriisiin kehitysmaissa.³¹

1.3 Tutkimusongelma ja tutkimuskysymykset

Kehitysmaita koskee monet erilaiset ongelmat ja haasteet, mutta voidaan väittää, ettei mikään ole yhtä tärkeää kuin tiedon laaja levittäminen, koska sillä on sekä välittömiä että välillisiä vaikutuksia koulutukseen, kulttuuriin ja teknologiseen kehitykseen. Kirjojen ja oppimateriaalien puute on merkittävä haitta koulutuksen ja tieteen edistämisen kannalta. Puute hankaloittaa suuresti koulutuksen tehokkuutta, eikä ole ihme, että useat tutkijat ovat esittäneet, että oppikirjat ovat yksi tärkeimmistä elementeistä opetuksen ja oppimisen menestyksen takana. Tilanteen parantamiseksi valtioiden tulisi toisaalta kannustaa paikalliseen oppikirjatuotantoon ja toisaalta myös maahantuoda, painattaa lisäpainoksia ja kääntää ulkomalaisia teoksia.³²

²⁷ Association for the Development of Education in Africa. Report of the Regional Workshop for African Book Industry Stakeholders, s. 17.

²⁸ Chon 2012, s. 225.

²⁹ Strba 2012, s. 36.

³⁰ UNESCO The Basic Learning Materials Initiative 2005, s. 3.

³¹ Ks. esimerkiksi CIPR 2002, s. 99.

³² UNESCO The Basic Learning Materials Initiative 2005, s. 4.

Paikallinen kirjakustannus on kuitenkin edelleen vähäistä ja todellisuudessa suurin osa oppimateriaaleista ovat maahantuotuja, jotka vaativat julkaisutekstin kääntämistä paikalliselle kielelle, mutta koska myös kääntäminen kuuluu tekijänoikeuden yksinoikeuden piiriin, eteen tulee lupien hankkimiseen liittyvät haasteet.³³ Onkin ehdotettu, että kehitysmaille tulisi antaa enemmän vapautta kansainvälisten tekijänoikeussäännösten soveltamisen suhteen, jotta ne vastaisivat paremmin niiden omia kehitys- ja koulutustarpeita. Tekijänoikeuden lainsäädännöllisen historian aikana on kyllä yritetty lukuisia kertoja sisällyttää kehitysmaille edullisia muutoksia kansainvälisiin tekijänoikeusinstrumentteihin, mutta liian jyrkät rajoitukset on kerta toisensa jälkeen hylätty suurilta osin teollistuneiden maiden painostuksesta.³⁴ Ne muutokset, jotka on onnistuttu saamaan läpi, eivät kuitenkaan ole johtaneet haluttuihin tuloksiin.

Tutkimuksessani pyrin selvittämään tekijänoikeudelliselta näkökannalta sitä, kuinka oppikirjojen tekijänoikeussuoja vaikuttaa oppikirjojen saatavuuteen kehitysmaissa. Vastakkain ovat siis oikeus koulutukseen ja oikeus tekijänoikeuteen. Tutkimuskysymyksenä on se, kuinka tiedon saatavuuden periaatteita on ajan saatossa sisällytetty kansainväliseen tekijänoikeusjärjestelmään opetusteosten saatavuuden kontekstissa. Tarkastelen kansainvälisen tekijänoikeusjärjestelmän yksinoikeuden rajoituksia ja muita joustomahdollisuuksia sekä niiden hyödyntämistä oppikirjojen saatavuuden edistämiseksi kehitysmaissa. Pyrin hahmottamaan sitä, onko tekijänoikeus todella esteenä opetusmateriaalien saatavuudelle erityisesti kehitysmaissa, ja jos on, niin mitkä olisivat konkreettisia keinoja edistää tekijänoikeudella suojattujen oppikirjojen tehokkaampaa ja edullisempaa massakäyttöä. Pohdin vaihtoehtoja sille, kuinka pääsyä opetuksessa käytettäviin tekijänoikeuden alaisiin teoksiin pystyttäisiin helpottamaan ilman, että tekijänoikeutta kuitenkaan rajoitetaan liikaa. Koska kehittyvissä maissa opetusmateriaaleina käytetään edelleen pääasiassa painettuja opetusmateriaaleja, jätän digitaalisessa muodossa tapahtuvan opetuksen ja tekijänoikeuden väliset ristiriidat tarkastelun ulkopuolelle.

Kestävä kehitys ja erityisesti kestävän kehityksen sosiaalinen ulottuvuus kulkee koko tutkielmani läpi. Kestävällä kehityksellä tarkoitetaan yksinkertaisimmillaan ympäristön suojelemisen ja taloudellisen kehityksen integraatiota. Se on kehitystä, joka tyydyttää nykyisen yhteiskunnan tarpeet tekemättä myönnytyksiä tulevien sukupolvien kannalta.³⁵ Ihmisen

³³ Strba 2012, s. 35–36.

³⁴ CIPR 2002, s. 104.

³⁵ Schrijver – Weiss 2004, s. 7.

toimintamahdollisuuksien ylläpitäminen ja luominen on myös yksi keskeinen kestävä sosiaalisen kehityksen päämäärä, sillä se huomioi kattavasti inhimillisen hyvinvoinnin toteutumisen mahdollisuuksia. Lähestyttäessä kehitystä toimintamahdollisuuksien kautta keskeisiä näkökulmia ovat esimerkiksi inhimillinen toimintakyky, joka sisältää muun muassa koulutukseen liittyviä mahdollisuuksia, sekä poliittinen ja sosio-kulttuurinen toimintakyky, joka sisältää yhteiskunnalliseen vaikuttamiseen liittyviä haasteita ja mahdollisuuksia osallistua yhteisön toimintaan sen arvostettuna jäsenenä.³⁶ Tutkielmassani avaan inhimillistä toimintakykyä ja oikeutta itsensä kehittämiseen osana ihmisoikeudellista viitekehystä. Se toimii yhtenä koulutuksen ja oppikirjojen saatavuuden merkittävyyttä korostavana tekijänä.

Ristiriita opetusteosten saatavuuden ja tekijänoikeuden tuottaman yksinoikeuden välillä on osa isompaa keskustelua siitä, voivatko ihmisoikeudet ja immateriaalioikeudet elää rinnakkain. Tähän liittyen elää erilaisia näkemyksiä, jotka koskevat tekijänoikeutta perus- ja ihmisoikeutena ja koulutusta perus- ja ihmisoikeutena. Tutkielmassani tarkastelen näitä näkemyksiä ja pohdin niiden kautta, miten intressien tasapaino yksityisen ja yleisen edun välillä olisi mahdollista saavuttaa. Ristiriita tekijänoikeudella suojattujen oppikirjojen ja koulutusoikeuden välillä ei ole pelkästään oikeudellinen kysymys vaan myös sosiaalinen. Sen vuoksi tuon esille erityisesti kestävä kehityksen sosiaalista pilaria ja inhimillisen kehityksen sosiaalisia ulottuvuuksia. Tähän liittyen käsittelen myös tekijänoikeussäätelyn kehittymistä kohti kehitysmaiden intressejä huomioon ottavaksi järjestelmäksi. Yhteiskunnallisista ja sosiaalisista näkökulmista huolimatta tulee pitää mielessä, että tämä on oikeudellinen tutkielma, jonka pääasiallinen huomio on oikeudellisessa sääntelyssä.

1.4 Metodi ja aineisto

Oikeustieteellisessä tutkimuksessa voidaan käyttää useita eri metodeja. Oikeustieteellisessä tutkimuksessa on kuitenkin perinteisesti korostettu oikeusdogmatiikkaa eli lainoppia, jonka keskeisiksi tehtäviksi on katsottu oikeussäännösten tulkinta ja systematisointi. Lainoppi on vieroksunut empiiristä lähestymistapaa oikeuteen, ja oikeuden on katsottu tutkivan sääntöjä, kun taas yhteiskuntatiede tutkii säännönmukaisuuksia.³⁷ Lainoppi onkin kohdannut paljon kritiikkiä juurikin sen sisäisen näkökulman rajoittuneisuuden vuoksi. Husa on jakanut lainoppia koskevan kritiikin neljään osaan: 1) oikeustieteen metodit ovat riittämättömiä

³⁶ Salonen 2010, s. 12.

³⁷ Ervasti 2011, s. 102.

selvittämään yhteiskunnallisesti merkittäviä ongelmia, 2) oikeustiede painottaa liiaksi sisäistä näkökulmaa oikeuteen, 3) oikeustieteen tutkimuskohteena pitäisi olla kaikki oikeudelliset ilmiöt eivätkä vain oikeusnormit ja oikeudelliset päätökset, 4) oikeustieteestä on tehtävä todellinen tiede ja sitä on lähennettävä muihin yhteiskuntatieteisiin.³⁸ Oikeuden mielletään kuitenkin nykyään olevan kiinteässä yhteydessä yhteiskunnalliseen todellisuuteen, ja näin miellettyä oikeutta voidaan myös tieteellisestä näkökulmasta katsoen arvioida samoista lähtökohdista kuin muitakin yhteiskunnan osa-alueita.³⁹ Aarnio on tulkinnut oikeuden ja yhteiskunnan välistä suhdetta muun muassa siten, että yhteiskunnan dynamiikka voidaan nähdä dialogiksi, jota käydään vallitsevien moraalikäsitteiden ja oikeuskäsitteiden välillä.⁴⁰

Lähestymistapani tutkielmaan on monitieteellinen. Monitieteisyyttä korostaa se, että tutkimukseni käsittelee kansainvälistä tekijänoikeussääntelyä, mutta yhtä lailla tutkimukseni keskittyy opetuksen ja koulutusmateriaalien saatavuuden sääntelyyn osana kansainvälistä ihmisoikeusnormistoa. Tarkastelu ei tapahdu pelkästään oikeudellisesta näkökulmasta vaan myös yhteiskunnallisesta näkökulmasta. Tutkielmaani voisikin parhaiten kuvailla oikeus- ja yhteiskuntatieteelliseksi tutkimukseksi. Minkkinen on esittänyt että oikeus- ja yhteiskuntatieteellinen tutkimus, joka palvelee lakimieskunnan lisäksi yhteiskuntaa laajemmin, on yleisnimitys kaikelle sellaiselle tutkimukselle, joka käsittelee oikeutta esimerkiksi sen yhteiskunnallisessa tai poliittisessa yhteydessään. Siinä yhdistyy eri yhteiskuntatieteiden tutkimus, eli se on vuorovaikutteista tieteidenvälistä tutkimusta, jota ei voida paikantaa vain yhden tieteenalan tutkimussuuntaukseksi.⁴¹

Vuorovaikutteinen tieteenalojen välinen tutkimus edellyttää monitieteellistä lähestymistapaa, ja oikeus- ja yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen kohdalla voidaankin puhua pikemminkin menetelmällisestä pluralismista. Oikeus- ja yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen tuottama tieto ylittää tieteen rajat tavalla, joka palvelee lakimieskunnan lisäksi muitakin tahoja.⁴² Myös Ervastian näkemyksen mukaan oikeus ja oikeustiede ovat muuttuneet aikaisempaa pluralistisemmiksi, ja tutkimus on muuttunut teoreettisesti ja sisällöllisesti monitieteisemmäksi.

³⁸ Husa 1995, s. 141–142.

³⁹ Kari 2012, s. 117–120.

⁴⁰ Aarnio 2006, s. 34–35.

⁴¹ Minkkinen 2017, s. 914–915.

⁴² Minkkinen 2017, s. 916–921.

Oikeustiede on jatkuvasti joutunut levittäytymään uusille alueille sääntelyn laajetessa, ja samalla oikeustiede on kansainvälistynyt ja tullut yhteiskuntatieteitä lähemmäksi.⁴³

Pääasiallinen metodini on kuitenkin lainoppi ja erityisesti ongelmakeskeinen lainoppi johdettuna tutkimuksen voimakkaasta yhteiskunnallisesta kontekstista. Keskityn etenkin kansainvälisiin tekijänoikeussopimuksiin, kuten Bernin yleissopimukseen kirjallisten ja taiteellisten teosten suojaamisesta ja TRIPS-sopimukseen sekä kansainvälisiin ihmisoikeussopimuksiin. Tutkimuksen tavoite on perinteisen lainopillisen metodin tavoin systematisoida ja tulkita kansainvälisen tekijänoikeussääntelyn oikeuslähteitä ja lainsäädäntöä. Koska perinteinen lainoppi ei kuitenkaan yksinään tarjoa keinoja muodostaa kokonaiskuvaa sellaisessa tilanteessa, jossa tutkimuskohde sijoittuu oikeus- ja yhteiskuntatieteelliselle rajapinnalle, on ongelmakeskeinen lainoppi parempi väline tämänkaltaiselle monitieteelliselle tutkimukselle. Ongelmakeskeinen lainoppi käsittelee oikeusjärjestystä yhtenä kokonaisuutena. Sen perusajatuksena on ensin selvittää kaikki oikeussäännöt, jotka liittyvät tiettyyn realistiseen tilanteeseen, minkä jälkeen suoritetaan oikeussääntöjen analysointi ja systematisointi. Ongelmakeskeisen lainopin voidaan sanoa rajaavan tutkimusongelman enemmänkin yhteiskunnasta käsin kuin oikeusjärjestyksen kautta.⁴⁴

Yleisesti tiedon saatavuuteen (*access to knowledge*) liittyvistä ongelmista tekijänoikeudellisesta näkökulmasta on kirjoitettu varsin laajastikin kansainvälisellä tasolla. Nimenomaan tekijänoikeuden vaikutuksista oppikirjojen saatavuuteen on kuitenkin kirjoitettu melko vähän, eikä suomalaista kirjallisuutta aiheesta juurikaan löydy. Sen vuoksi hyödynnän kotimaista kirjallisuutta lähinnä käydessäni läpi tekijänoikeuden perusperiaatteita. Ulkomaista kirjallisuudesta hyödynnän erityisesti amerikkalaista ja brittiläistä kirjallisuutta, jossa käsitellään tutkielmani aihetta nimenomaisesti, ja hyödynnän ulkomaista kirjallisuutta myös yleisesti tiedon saatavuuteen liittyvien näkökohtien käsittelemiseksi. Nämä yleiset näkökulmat tuovat tutkielmaani laajempaa tiedon saatavuuden perspektiiviä. Lisäksi hyödynnän erilaisia kansainvälisiä tutkimuksia oppikirjojen saatavuudesta kehitysmaissa.

Tutkielmani jakautuu siten, että aluksi käsittelen oikeutta tietoon ja oikeutta tekijänoikeuteen ihmisoikeudellisesta viitekehyksestä käsin. Sen jälkeen hahmottelen kansainvälisen tekijänoikeusjärjestelmän rakentumista kehitysmaiden näkökulmasta ja vastarinnan nousua

⁴³ Ervasti 2011, s. 85.

⁴⁴ Kangas 1997, s. 93–109.

maksimaalista tekijänoikeussäätelyä kohtaan. Avaan kansainvälisiä tekijänoikeutta säänteleviä sopimuksia melko tarkasti hahmottaakseni sopimusverkoston laajuuden ja luodakseni pohjaa niille perusteluille, miksi sopimusten sisältämät tekijänoikeussäännökset ovat kehitysmaiden kannalta riittämättömiä. Tutkielmassani en keskity kehitysmaiden kansalliseen lainsäädäntöön kuin vain esimerkinomaisesti, jotta tutkielma pysyy asetetuissa rajoissaan. Lisäksi käyn läpi oppikirjojen saatavuuden kannalta relevantteja tekijänoikeusjärjestelmän sisältämiä rajoituksia ja kehitysmaille myönnettyjä helpotuksia kansainvälisten säännösten implementoimisessa. Lopuksi käyn läpi muita mahdollisia keinoja, jotka voisivat helpottaa oppikirjojen massakäyttöä kehitysmaissa ja pohdin myös sitä, onko keinoja hyödynnetty riittävässä määrin. Tutkielmallani pyrin tuomaan laajempaan tietoisuuteen tämän tärkeän kehityksellisen huolenaiheen, joka tuntuu jäävän muiden kestävä kehityksen osa-alueiden jalkoihin.

2. IHMISOIKEUDELLINEN VIITEKEHYS

2.1 Oikeus koulutukseen ja tietoon

Koulutus on ihmisoikeus, joka todetaan yksiselitteisesti kansainvälisissä ihmisoikeuksia määrittelevissä asiakirjoissa. YK:n ihmisoikeusjulistus, YK:n taloudellisten, sivistyksellisten ja sosiaalisten oikeuksien sopimus (TSS-sopimus) ja YK:n yleissopimus lapsen oikeuksista ovat pääasialliset lainopilliset asiakirjat, jotka koskevat oikeutta koulutukseen. TSS-sopimus on hyväksytty vuonna 1966, ja se tarkoittaa vuonna 1948 hyväksytyssä YK:n ihmisoikeuksien julistuksessa mainittuja oikeuksia, joilla on taloudellisia, sosiaalisia ja sivistyksellisiä ulottuvuuksia. TSS-sopimuksen 13(1) artiklassa lausutaan, että jokaisella on oikeus opetukseen, ja opetuksen tarkoituksena on ihmisen persoonallisuuden ja sen arvon tajuamisen täydellinen kehittäminen. YK:n ihmisoikeusjulistuksen 26(1) artiklassa lausutaan myös samankaltaisesti, että jokaisella on oikeus saada opetusta. Artiklan 2 alakohdan mukaan opetuksen on pyrittävä ihmisen persoonallisuuden täyteen kehittämiseen sekä ihmisoikeuksien ja perusvapauksien kunnioittamisen vahvistamiseen. Sekä TSS-sopimuksessa että YK:n ihmisoikeusjulistuksessa edellytetään myös, että perusopetus on ilmaista.⁴⁵

Termi ”koulutus” voidaan määritellä useilla eri tavoilla, kuten määrittelemällä se tietyn tason tai tyyppin mukaan, tai sen perusteella, mitä koulutuksella pyritään saavuttamaan. Kansainvälisten ihmisoikeustoimielinten laatimat määritelmät ovat hyvä lähtökohta pyrkiä määrittelemään koulutusta erityisesti siitä näkökulmasta, miten koulutuksen puute vaikuttaa yksilöiden elämiin. UNESCO:n mukaan koulutus viittaa koko sosiaalisen elämän prosessiin, jonka avulla yksilöt ja sosiaaliset ryhmittymät oppivat kehittämään tietoisesti yksilöllisiä mahdollisuuksiaan, asenteitaan ja tietämystään, yhteisöjen sisällä kansallisesti ja kansainvälisesti.⁴⁶ Taloudellisten, sosiaalisten ja sivistyksellisten oikeuksien komitea (TSS-oikeuksien komitea), joka valvoo TSS-sopimuksen toimeenpanoa, on lausunut, että koulutus itsessään on ihmisoikeus ja välttämätön keino muiden ihmisoikeuksien toteuttamiseen. Koulutus on ensisijainen väline, jolla taloudellisesti ja sosiaalisesti syrjäytyneet aikuiset ja lapset voivat nostaa itsensä köyhyydestä ja saada keinoja osallistua täysipainoisesti yhteisöjensä toimintaan.⁴⁷

⁴⁵ Foster 2008, s. 288.

⁴⁶ UNESCO 1964, artikla 1(a). Ks. myös Beiter 2006, s. 19; Strba 2012, s. 26.

⁴⁷ General Comment No. 13, kohta 1.

Koulutuksen voidaan sanoa olevan muun muassa taloudellinen oikeus, sosiaalinen oikeus, kulttuurinen oikeus, siviilioikeus ja poliittinen oikeus, sillä koulutus on keskeisessä osassa kaikkien näiden oikeuksien toteuttamiselle.⁴⁸ Koulutuksen yhteydessä puhutaan yleisesti voimaantumisen oikeuksista, *empowerment rights*, sillä vain nauttimalla koulutusoikeudesta on mahdollista nauttia myös muista ihmisoikeuksista.⁴⁹ Koulutuksesta puhutaan myös eräänlaisena kertoimena; sen avulla voidaan korostaa muita ihmisoikeuksia, kuten oikeutta kehittymiseen. Jotta koulutuksella olisi kerroinvaikutus, tulee sen olla laadukasta.⁵⁰ TSS-oikeuksien komitea onkin todennut etenkin lapsia koskevan koulutuksen kohdalla, että koulutuksen tulee olla riittävän laadukasta, lapselle asianmukaista ja edistää muita lapsen oikeuksien toteuttamista.⁵¹

TSS-oikeuksien komitea on myös määritellyt opetuksen välttämättömiä ominaisuuksia esimerkiksi opetuksen saatavuuden ja saavutettavuuden kannalta. Opetuksen saatavuudella (*availability*) tarkoitetaan niitä peruselementtejä, joita opetusinstituutiot ja -ohjelmat tarvitsevat toimiakseen riittävästi. Nämä peruselementit riippuvat useista tekijöistä, kuten siitä kehityksellisestä kontekstista, jossa ne toimivat. Esimerkiksi kehitysmaassa toimiva koulu ei voi toimia riittävällä tavalla ilman painettuja opetusmateriaaleja, mutta kehittyneessä valtiossa korkeamman koulutuksen instituutio vaatii toimiakseen myös muita opetusvälineitä, kuten tietotekniikkaa. Opetuksen saavutettavuudella (*accessibility*) tarkoitetaan sitä, että opetusinstituutiot ja -ohjelmat tulee olla kaikkien saavutettavissa, ilman syrjintää. Saavutettavuus sisältää sekä fyysisen saavutettavuuden että taloudellisen saavutettavuuden, jolla tarkoitetaan opetuksen edullisuutta.⁵²

Vuonna 1990 järjestetyssä Koulutus kaikille -maailmankonferenssissa (World Conference on Education for All) UNICEF, UNDP, UNESCO ja Maailmanpankki laativat koulutuksen saatavuutta koskevat tavoitteet, joissa määriteltiin muun muassa perustavanlaatuiset opetustarpeet. Opetustarpeisiin sisällytettiin välttämättömiä opetusvälineitä kuten kirjallisuutta, ja opetukseen liittyvää sisältöä kuten tietoa ja taitoa. Perustavanlaatuisia opetustarpeita perusteltiin sillä, että ilman niitä inhimillinen toimintakyky ei pysty kasvamaan täyteen

⁴⁸ Foster 2008, s. 293.

⁴⁹ Beiter 2006, s. 17.

⁵⁰ Strba 2012, s. 26.

⁵¹ General Comment 13, kohta 1.

⁵² General Comment 13, kohdat 6(a) ja 6(b).

kapasiteettiinsa.⁵³ Opetuksen edullisuus sisältää myös opetusmateriaalien edullisuuden. Lapsen oikeuksien yleissopimuksen 28 artiklassa lausutaan, että sopimusvaltiot tunnustavat jokaisen lapsen oikeuden saada opetusta, ja toteuttaakseen tämän oikeuden sopimusvaltioiden tulee tehdä pakolliseksi perusasteen koulutuksen, jonka tulee olla maksutta kaikkien saatavilla. Opetusmateriaalit kuuluvat erottamattomana osana koulutukseen ihmisoikeutena, ja ihmisoikeuden täydelliseksi toteuttamiseksi oppimisen hinta ei saisi estää pääsyä koulutuksen piiriin.⁵⁴

2.2 Oikeus itsensä kehittämiseen

Hyvinvointia pidetään yleisesti kaiken kehityksen päämääränä.⁵⁵ Keskeistä kehityksessä on muutos – kehityksen tulee pyrkiä sellaiseen muutokseen, jossa hyvinvointi voisi lisääntyä.⁵⁶ Inhimillisen toimintakyvyn paradigma lähtee huomioon ajatuksesta, että kehitys on paljon muutakin kuin kansantalouksien kasvua. Se ottaa tavoitteeksi maailman, jossa ihminen voi mahdollisimman pitkälle valita itse, millaista elämää hän haluaa elää. Jotta tämä tavoite voisi toteutua, tulee tiettyjen perusedellytysten täytyttyä. Niitä ovat esimerkiksi pitkä ja terve elämä, mahdollisuus hankkia tietoa ja riittävään elintasoon tarvittavien resurssien saaminen.⁵⁷

Castells ja Himanen ovat tutkineet ihmisten toimintakykyä ja oikeutta itsensä kehittämiseen. He määrittelevät inhimillisen toimintakyvyn tarkoittavan niiden elinolojen parantamista, joiden voidaan katsoa tekevän ihmiselämästä inhimillisempää. Tämä tarkastelu tapahtuu aina tietyssä yhteiskunnallisessa kontekstissa.⁵⁸ Tässä suhteessa esille nostetaan usein materiaallisen vaurauden ja hyvinvoinnin välinen yhteys, eli toisin sanoen taloudellisen kehityksen ja inhimillisen kehityksen välinen suhde. Castells'n mukaan kehitys on prosessi, jossa ihmiset lisäävät itse omia valmiuksiaan parantaa elämäänsä oman arvomaailmansa mukaisesti. Kehitys nähdään ihmisten ja instituutioiden toimintaa määrittävänä päämääränä, mutta

⁵³ UNDP, UNESCO, UNICEF, World Bank: World Conference on Education for all (1990) artikla 1.

⁵⁴ Helfer & Graeme 2011, s. 318.

⁵⁵ UNEP 2009 Annual report, s. 16.

⁵⁶ United Nations (1986), s. 1.

⁵⁷ Wong 2012, s. 1, 27. YK:n kehitysohjelman UNDP:n raportti vuodelta 1990 (Human Development Report 1990) esitteli ensimmäistä kertaa uuden lähestymistavan inhimilliselle hyvinvoinnille, eli inhimillisen kehityksen lähestymistavan.

⁵⁸ Yksi mainitsemisen arvoinen näkökulma ihmisten toimintakyvyn edistämiseen on informaationaalisen ja inhimillisen kehityksen välinen ekologisesti kestävä suhde ja sen arviointi kestävässä kasvun kehityksessä. Informaationaalinen kehitys on Manuel Castellsin luoma käsite. Käsitteellä viitataan uudenlaiseen järjestykseen, jossa yhdistyy yhteiskunta, teknologia ja talous. Sille on tunnusomaista verkostoituminen ja sen johdosta sosiaalisen rakenteen muuttuminen globaaliksi verkostoyhteiskunnaksi. Ks. Castells – Himanen 2013, s. 5 ja Castells 2009, s. 64–66.

kehitystä edistävät olosuhteet ovat muuttuneet radikaalisti tällaisena globaalina informaatio-aikana, minkä vuoksi kehitysprosessit ovat muuttuneet. Informaatioaikaa luonnehtii teknologinen vallankumous, erityisesti informaatioteknologian osalta, sosiaalinen verkostoituminen uudella tavalla sekä keskinäinen riippuvuus talouden ja yhteiskuntien välillä.⁵⁹

Castells'n ja Himanen mukaan on olemassa useita erilaisia kehitysprosesseja, jotka kaikki liittyvät inhimillisen kokemuksen eri ulottuvuuksien laajentamiseen sekä määrällisesti että laadullisesti. Jos tulkitaan materiaallisen vaurauden ja hyvinvoinnin välistä suhdetta tarkemmin, voidaan todeta, että näiden kahden ulottuvuuden sisältö voi olla hyvinkin erilaista keskenään, mutta jonkinasteista limittymistä on kuitenkin havaittavissa. Inhimillinen hyvinvointi on resurssien käyttämisestä elämänlaadun parantamiseen. Tämä tapahtuu kunkin kulttuurin arvojen mukaisesti, jotka vallitsevat aina kussakin yhteiskunnallisessa järjestelmässä. Materiaalinen vauraus tarkoittaa yksinkertaisimmillaan taloudellista vaurautta, mutta Castells ja Himanen määrittelevät sen hieman syvällisemmin tarkoittavan ”niiden resurssien määrää, jotka syntyvät tuotantoprosessissa, jossa ihmistyövoima tekee töitä saadakseen tuotteelle lisäarvoa suhteessa prosessiin käytettyihin resursseihin ja työhön”. Joka tapauksessa elämän tietyt ehdot, kuten koulutus, terveys, asuminen, ympäristön tila ja yleinen turvallisuus vaikuttavat siihen, kuinka ihminen pystyy määräämään materiaallisen vaurautensa käytöstä. Inhimillistä kehitystä voidaan tulkita hyvin laajasti, mutta tulkinnan peruslähtökohtina toimivat aina hyvinvointivaltioon kuuluvat peruselementit koskien esimerkiksi koulutusta, terveyttä ja kulttuuria.⁶⁰

Vaikka inhimillistä kehitystä ei mainita nimenomaisesti ihmisoikeuksia koskevissa oikeudellisissa asiakirjoissa, voidaan sitä kuitenkin luonnehtia perustavanlaatuisiksi ihmisoikeudeksi.⁶¹ Inhimillinen kehitys ja ihmisen toimintamahdollisuuksien kehittäminen viittaa vahvasti perusihmisoikeuksiin, kuten henkilökohtaiseen turvallisuuteen, syrjinnän vastaisuuteen ja yksityisyyden suojaan, koulutusta koskevan oikeuden lisäksi. Inhimillisen kehityksen lujittaminen osaksi ihmisoikeuksia vaatii kuitenkin vahvaa yhteiskunnan ja oikeusjärjestelmän välistä kommunikaatiota.⁶² Yksi keino lähestyä kysymystä inhimillisen kehityksen ihmisoikeudellisesta luonteesta on tarkastella koulutuksen ja inhimillisen toimintakyvyn

⁵⁹ Castells 2009, s. 67.

⁶⁰ Castells – Himanen 2013, s. 23–25.

⁶¹ Valkonen 2016, s. 65.

⁶² Castells – Himanen 2013, s. 28.

välistä suhdetta kansainvälisessä ihmisoikeusnormistossa. Jo esille tuotu YK:n ihmisoikeusjulistuksen 27 artikla sisältää oikeuden osallistua sivistyselämään, nauttia taiteista ja päästä osalliseksi tieteen edistyksen mukanaan tuomista eduista. Julistuksen 26 artikla taas sisältää oikeuden opetukseen. Artiklan mukaan jokaisella on oikeus saada opetusta, ja opetuksen on pyrittävä ihmisen persoonallisuuden täyteen kehittämiseen sekä ihmisoikeuksien ja perusvapauksien kunnioittamisen vahvistamiseen. TSS-sopimus sisältää kaksi artiklaa oikeudesta koulutukseen, artikkelit 13 ja 14, joista ensimmäinen on TSS-sopimuksen pisin säännös. Se on laajin ja kattavin artikla kansainvälisessä ihmisoikeudessa, joka koskee oikeutta koulutukseen, ja myös siinä todetaan, että opetuksen tarkoituksena on ihmisen persoonallisuuden ja sen arvon tajuamisen täydellinen kehittäminen ja että sen on vahvistettava ihmisoikeuksien ja perusvapauksien kunnioittamista.⁶³

Sekä YK:n ihmisoikeusjulistuksessa että TSS-sopimuksessa painotetaan siis konkreettisen koulutuksen järjestämisen ohella myös ihmisen persoonallisuuden kehittämistä. Useat kirjoittajat, jotka ovat tarkastelleet inhimillisen toimintakyvyn ja kehityksen ihmisoikeudellista luonnetta, ovatkin perustelleet kysymystä koulutuksen avulla. Koulutus nähdään perusedellytyksenä yksilölliselle kehitymiselle ja hyvinvoinnille. Ilman koulutusta yksilöt eivät pysty tarjoamaan itselleen sellaista elintasoja, jossa ihminen voi mahdollisimman pitkälle valita itse, millaista elämää hän haluaa elää. Koulutuksen avulla yksilöt kykenevät myös kehittämään persoonana ja havaitsemaan oman toimintakykynsä. Tämän perustelun mukaisesti inhimillinen kehitys pitäisi nähdä perustavanlaatuisena ihmisoikeutena, sillä vain koulutuksen ja itsensä kehittymisen kautta yksilöt voivat saavuttaa täyden toimintakykynsä.⁶⁴

2.3 Tekijänoikeuden perus- ja ihmisoikeudellinen luonne

⁶³ TSS-sopimuksen artikla 13(1): ”Tämän yleissopimuksen sopimusvaltiot tunnustavat jokaiselle oikeuden opetuksen saamiseen. Ne ovat yksimielisiä siitä, että opetuksen tarkoituksena on ihmisen persoonallisuuden ja sen arvon tajuamisen täydellinen kehittäminen ja että sen on vahvistettava ihmisoikeuksien ja perusvapauksien kunnioittamista. Ne ovat niin ikään yhtä mieltä siitä, että opetuksen on tehtävä mahdolliseksi jokaiselle suorittaa hyödyllinen panos vapaassa yhteiskunnassa, edistettävä ymmärtämystä, suvaitsevaisuutta ja ystävyyttä kaikkien kansakuntien ja kaikkien rodullisten, etnisten tai uskonnollisten ryhmien kesken sekä edistettävä Yhdistyneiden Kansakuntien toimintaa rauhan säilyttämiseksi.” Ks. Foster 2008, s. 288.

⁶⁴ Beiter 2006, s. 26–27; Sarkar 2009, s. 250–254. Myös Martha Nussbaum on kirjoittanut paljon ihmisoikeuksista ja inhimillisestä toimintakyvystä. Hänen mukaansa inhimilliset ”toimintavalmiudet” tai ”tosiasialliset oikeudet”, kuten mahdollisuus elää terveellistä elämää, kyky toimia taloudellisesti ja osallistua poliittiseen toimintaan, ovat kehityksen kannalta elintärkeitä. Ks. yleisesti Nussbaumin teos vuodelta 1997 ”Capabilities and Human Rights”.

Historiallisesta katsannosta immateriaalioikeuksien ja ihmisoikeuksien välinen vuorovaikutussuhde on ollut epämuodollista, vaikka tähän onkin tullut muutoksia molempien oikeudenalojen laajentuessa. Ensimmäisten multilateraalisten immateriaalioikeussopimusten solmimisen aikoihin alkoi eräänlainen progressiivinen aikakausi omistusoikeuksien laajentamisen suhteen, joka päättyi eri immateriaalioikeuksien suojajärjestelmien luomiseen.⁶⁵ Kansainvälisen yhteistyön kautta päädyttiin solmimaan myös muita sopimuksia, jotka perustuvat YK:n ihmisoikeusjulistukseen, mutta joissa laadittiin konkreettisempia ihmisoikeusvelvoitteita. Luovan työn tekijöiden ihmisoikeussuoja juontaa siten kansainvälisen ihmisoikeusliikeshdinnän syntyyn ja erityisesti YK:n ihmisoikeusjulistuksen ja TSS-sopimuksen laatimiseen.⁶⁶

Tekijöiden moraalisten ja materiaalistien intressien sisällyttäminen osaksi YK:n ihmisoikeusjulistusta ei kuitenkaan ollut suoraviivaista, vaan kohtasi jonkun verran vastustusta. Säännösluonnos tekijänoikeuksista jopa poistettiin julistuksen Genevan luonnoskierroksella vuonna 1947, mutta seuraavana vuonna ihmisoikeusjulistuksen luonnostelusta vastaava komitea lisäsi tekijänoikeuksia koskevan säännöksen takaisin. Sopimusten luonnostelijat päätyivät lopulta tunnustamaan tekijöiden immateriaalioikeudet ihmisoikeuksina, ja tämä näkemys sisällytettiin YK:n ihmisoikeusjulistuksen 27(2) artiklaan. Saman sisältöinen artikla sisällytettiin myöhemmin myös TSS-sopimuksen 15 artiklaan, jossa lausutaan, että sopimusvaltiot tunnustavat jokaiselle oikeuden nauttia tieteellisten, kirjallisten tai taiteellisten tuotteidensa henkisille ja aineellisille eduille suodusta suojasta.⁶⁷

Tekijänoikeuksien mielletään usein muodostavan ristiriitoja laajemman yleisön perusoikeuksien kanssa. Kysymykset tekijänoikeudesta omaisuudensuojan piiriin kuuluvana omaisuutena herättää paljon mielipiteitä ja keskusteluja, joissa otetaan esille eri perusoikeuksien kuten yksityisyydensuojan ja sananvapauden väliset suhteet. Erityisesti tekijänoikeuden suojan sisällön ja suojan keston laajentuminen on puhututtanut pitkään perusoikeudelliselta kannalta.⁶⁸ Tekijänoikeudella suojattujen aineiston käyttäjät ovat usein sitä mieltä, että tekijänoikeus rajoittaa tarpeettomasti vapaata tiedonkulkua. Tekijänoikeuden haltijat taas vetoavat

⁶⁵ Okediji 2018, s. 9–10.

⁶⁶ Helfer & Graeme 2011, s. 171.

⁶⁷ Helfer & Graeme 2011, s. 172–173. Tekijänoikeuden ihmisoikeudellinen ulottuvuus on tunnustettu myös Euroopan ihmisoikeussopimuksen saralla, ja EU:n perusoikeuskirjassa tekijänoikeus mielletään perusoikeudeksi. Ks. Geiger 2015, s. 340–341.

⁶⁸ Gervais 2017, s. 23.

tekijänoikeuden omaisuudensuojaan.⁶⁹ Tekijänoikeutta ei kuitenkaan ole alun perin pidetty omaisuudensuojan piiriin kuuluvana oikeutena. Immateriaalioikeuksia yleisestikin on määriteltä ensisijaisesti varallisuus oikeuksien kautta, joissa kohteena on aineeton omaisuus erotuksena fyysisistä esineistä. Aineettomat oikeudet ovat kuitenkin jo pidemmän aikaa vakiinnuttaneet asemansa omaisuudensuojan kontekstissa, ja nykyään ne saavat saman suojan kuin muukin omaisuus, oli se aineetonta tai fyysistä.⁷⁰

Tekijänoikeudet ovat yksilökohtaisia oikeuksia, kuten perusoikeudetkin, sillä tekijänoikeus subjektiivisena oikeutena antaa tekijälle yksinoikeuden päättää teoksensa julkistamisesta ja yleisön saataville saattamisesta sekä julkisesti tapahtuvasta käytöstä.⁷¹ Tuomas Mylly on tarkastellut kysymystä tekijänoikeudesta omaisuutena kahdesta toisistaan poikkeavasta näkökulmasta. Yksinkertaistetun (*simplistic view*) käsityksen mukaan tekijänoikeudella on perusoikeudellinen luonne, eli se on itsessään perusoikeus. Käsitys perustuu tiettyihin kansainvälisiin normeihin, kuten edellä mainittuihin YK:n ihmisoikeusjulistuksen 27(2) artiklaan, sekä TSS-sopimuksen 15(1) artiklaan. Myös TRIPS-sopimuksen nähdään vaikuttavan tekijänoikeuden omaisuudensuojan luonteeseen, ja tekijänoikeuden yksityisyydensuojan ulottuvuus on mainittu myös TRIPS-sopimuksen esipuheessa.⁷² Toisen näkökulman mukaan, jota Mylly nimittää kokonaisvaltaiseksi ja monipuoliseksi käsitykseksi (*comprehensive and many-sided view*), tekijänoikeus muiden immateriaalioikeuksien ohella ei sellaisenaan ole perusoikeus, vaan tekijänoikeus saa suojaa omaisuudensuojan kautta. Tämä käsitys huomioi perusoikeudet yksilöllisesti ja korostaa yhteisen hyvän näkökulmaa yksityisten etujen sijaan. Immateriaalioikeudet ovat loppupelissä riippuvaisia tieteen ja luomistyön vapaudesta yhteisenä hyvänä, ja immateriaalioikeusjärjestelmän on tarkoitus luoda älyllisen luomistyön mahdollistava ympäristö.⁷³

Edellä kerrottu puoltaa sitä, että tekijänoikeudella on perusoikeudellisen ulottuvuuden lisäksi myös ihmisoikeudellinen ulottuvuus. Tekijänoikeuden ihmisoikeudellista luonnetta voidaan perustella kahdelta näkökannalta. Ensinnäkin, koska tekijänoikeus nähdään omaisuutena, ja omaisuudensuoja nähdään ihmisoikeutena, niin tällöin tekijänoikeuden

⁶⁹ Oesch 2005, s. 353.

⁷⁰ Harenko ym. 2014, s. 3.

⁷¹ Oesch 2005, s. 352, 356.

⁷² Mylly 2005, s. 199. Ks. myös Karhu 2008, s. 445. TRIPS luokittelee omistusoikeudet kaikkien muiden oikeuksien edelle, myös ihmisoikeuksien. Ks. Helfer – Graeme 2011, s. 171.

⁷³ Mylly 2005, s. 200. Ks. myös Karhu 2008, s. 445–446.

ihmisoikeudellinen puolikin on perusteltu. Toisekseen tekijänoikeuden sisällyttäminen kansainvälisiin ihmisoikeusinstrumentteihin tukee vahvasti sen ihmisoikeudellista luonnetta. Tämä näkökulma on herättänyt myös vastustusta. Esimerkiksi Torremans on tarkastellut tekijänoikeuden ihmisoikeusstatusta puoltavia ja vastustavia näkökulmia. Vastustavasta näkökulmasta katsoen hän on kiinnittänyt huomiota etenkin siihen, että tekijänoikeuden ihmisoikeusstatus voidaan myös nähdä melko heikkona, sillä sen sisällyttäminen YK:n ihmisoikeusjulistukseen ja TSS-sopimukseen herätti paljon vastustusta edellä kerrotun tavoin. Tekijänoikeutta ja immateriaalioikeutta koskevat osat sisällytettiin asiakirjoihin vain, koska ne nähtiin keinoina vahvistaa ja suojata muita tärkeämpiä ihmisoikeuksia.⁷⁴

Torremans myös alleviivaa kahta vallitsevaa näkökohtaa koskien immateriaalioikeuksien ja ihmisoikeuksien ”yhteiselo”. Ensimmäinen korostaa tämän yhteiselon ristiriitaisuuksia, joka tuo esille immateriaalioikeuksien negatiivisia vaikutuksia muille ihmisoikeuksille, kuten sanavapaudelle. Näkemyksen mukaan vahva immateriaalioikeussuoja horjuttaa ihmisoikeuksia ja erityisesti ihmisoikeuksien taloudellisia, sosiaalisia ja kulttuurisia puolia. Toinen näkökohta taas korostaa näiden kahden oikeuden yhteensopivuutta, jossa oikeuksien ajatellaan tavoittelevan samaa tasapainotilaa. Sen mukaan sekä immateriaalioikeudet että ihmisoikeudet pyrkivät saavuttamaan yksityisen ja yleisen oikeuden välisen tasapainon, eikä oikeuksien välillä ole siten ristiriitaa.⁷⁵

Tekijänoikeuden perus- ja ihmisoikeusnäkökulma ei ole siis kovin yksiselitteinen, ei pelkää tekijänoikeuden ja omaisuuden välisessä suhteessa vaan myös tekijänoikeuden suojan alaan liittyvien tasapainokysymysten kohdalla. Tekijänoikeuksien haltijoiden ja laajemman yleisön intressien välinen tasapainovaatimus näkyy sekä kansainvälisissä normijärjestelmissä että yleisesti oikeuspoliittisissa keskusteluissa, joissa vaaditaan erilaisten yhteiskunnallisten tavoitteiden samanaikaisesta huomioon ottamista.⁷⁶ Yleisen ja yksityisen edun välinen tasapaino näkyy erityisesti tekijänoikeuden rajoitussäännösten muotoilussa ja soveltamisessa. Vaatimus perusoikeuksien tasapainosta edellyttää, että myös omaisuudensuojaa rajoitetaan muiden perusoikeuksien perusteella. Perusoikeusintressejä on välttämätöntä punnita keskenään siten, ettei omaisuudensuoja ole liian hallitsevassa asemassa.⁷⁷

⁷⁴ Torremans 2007, s. 287.

⁷⁵ Torremans 2008, s. 196.

⁷⁶ Karhu 2008, s. 447.

⁷⁷ Pihlajarinne 2014, s. 869.

Foster kirjoittaa kiintoisalla tavalla tekijänoikeuden ja ihmisoikeuksien sisäisestä ja ulkoisesta konfliktista. Sisäisellä konfliktilla hän tarkoittaa sitä, että yksi asiakirja sisältää kaksi tai useampaa säännöstä, jotka ovat keskenään ristiriidassa. Näin vaikuttaisi olevan TSS-sopimuksessa, jossa opetusta koskeva artikla 13 on ristiriidassa tekijänoikeutta koskevan artiklan 15 kanssa, ja myös YK:n ihmisoikeusjulistuksessa, jossa artikkelit 26 ja 27 ovat samalla tavalla keskenään ristiriidassa. Ulkoinen konflikti taas voi syntyä tilanteissa, joissa kaksi erillistä asiakirjaa sisältävät keskenään ristiriitaisia säännöksiä ja vaatimuksia. Esimerkkinä ulkoisesta konfliktista hän ottaa ristiriidan TRIPS-sopimuksen ja ihmisoikeussopimusten koulutusta koskevien artiklojen välillä, sillä TRIPS-sopimuksen sisältämät taloudelliset oikeudet voivat olla ilmaista perusasteen koulutusta koskevan vaatimuksen kanssa ristiriidassa, joka puolestaan on edellytys YK:n ihmisoikeusjulistuksessa ja TSS-sopimuksessa. Nämä sisäiset ja ulkoiset konfliktit voidaan Fosterin mukaan ratkaista tasapainotestillä, jolloin tekijänoikeudella suojattuihin oppimateriaaleihin liittyvää opetuksellista tarvetta tasapainotetaan tekijöiden taloudellisia intressejä vasten. Tasapainotesti perustuu tekijänoikeus-suojaan vahvasti liittyvään yksityisen ja yleisen edun tasapainoajatteluun.⁷⁸

Kun vastakkain ovat tekijänoikeuden luonne perusoikeutena ja omaisuudensuojana, ja toisaalta kansainvälisissä ihmisoikeussopimuksissa kaikille taatut oppimismahdollisuudet ja itsensä kehittämisen mahdollisuudet, ristiriita tekijänoikeuden ja oikeuden koulutukseen välillä on ilmeinen. Ristiriidan kriittinen ongelma johtuu ensinnäkin siitä, että opetusmateriaalit, joihin tekijöillä on materiaalisia intressejä, ovat välttämättömiä koulutusoikeuden toteuttamiselle. Ristiriita näkyy hyvin esimerkiksi YK:n ihmisoikeusjulistuksen 26 artiklan (oikeus saada opetusta) sekä TSS-sopimuksen 15 artiklan (oikeus nauttia henkisen luomistyön tuotteista) välillä. Koska tekijänoikeus on kuitenkin yksi merkittävimmistä osatekijöistä, jotka vaikuttavat oppikirjojen ja -materiaalien tuotantoon sekä hintoihin, joilla oppikirjoja ja -materiaaleja voidaan tarjota, aiheuttaa tekijänoikeus väistämättä vaikeita jännitteitä koulutusta koskevan ihmisoikeuden toteutumiselle.⁷⁹

2.4 Kestävän kehityksen ihmisoikeudellinen ulottuvuus

⁷⁸ Foster 2008, s. 289, 304. Ks. myös General Comment No. 17.

⁷⁹ Helfer – Graeme 2011, s. 318.

Kestävästä kehityksestä on tullut oikeudellisessa kontekstissa avainperiaate etenkin kansainvälisessä ympäristöoikeudessa, mutta se on saavuttanut hiljalleen suurempaa merkitystä myös kansainvälisessä kauppaoikeudessa ja ihmisoikeudessa. Kestävän kehityksen normatiivista sisältöä ja sen käytännön soveltamista ei ole kovin yksinkertaista rakentaa, mutta on olemassa kuitenkin jonkinasteista yksimielisyyttä siitä, että kestävä kehitys sisältää idean eräänlaisesta ympäristön suojelemisen ja taloudellisen kehityksen integraatiosta. Esimerkiksi YK on määritellyt kestävän kehityksen kaiken kattavaksi taloudelliseksi, sosiaalseksi, kulttuuriseksi ja poliittiseksi prosessiksi, joka tähtää koko väestön hyvinvoinnin jatkuvaan parantamiseen.⁸⁰

Ensimmäistä kertaa kestävän kehityksen käsite on esitelty niin sanotussa Brundtlandin komission raportissa vuonna 1987. Loppuraportissa määriteltiin kestävän kehityksen käsite siten, että se on kehitystä, joka tyydyttää nykyhetken tarpeet viemättä tulevilta sukupolvilta mahdollisuutta tyydyttää omat tarpeensa.⁸¹ Myös esimerkiksi YK:n toimesta vuonna 1992 laadittu Rion julistus (Rio Declaration on Environment and Development), joka sisältää 27 periaatetta koskien kestävän kehityksen edistämistä, tunnistaa tämän ympäristöllisten ja taloudellisten näkökulmien integraation. Erityisesti periaatteet 3 ja 4 ilmentävät sitä hyvin:

Periaate 3: ”Oikeus kehitykseen täytyy toteuttaa siten, että se vastaa oikeudenmukaisesti nykyisten ja tulevien sukupolvien kehitykseen ja ympäristöön liittyviä tarpeita.”

Periaate 4: ”Kestävän kehityksen saavuttamiseksi ympäristönsuojelun tulee muodostaa erottamaton osa kehitysprosessia eikä sitä voida ajatella erillään siitä.”⁸²

Kestävän kehityksen tavoitteena on yksinkertaistettuna se, että taloudellinen ja sosiaalinen kehitys sovitetaan luonnonvarojen määräämiin puitteisiin niin, että luonto ja inhimillisen elämän edellytykset säilyvät myös tuleville sukupolville. Ihmisoikeuksien saralla on tunnus-tettu, että kestävä kehitys voi toimia eräänlaisena linkkinä tiettyjen perusoikeuksien, kuten oikeuden terveelliseen ympäristöön ja oikeuden kehittymiseen, välillä.⁸³

⁸⁰ Schrijver – Weiss 2004, s. 7. Kestävästä kehityksestä puhutaan yleisesti myös käsitteellä kestävyys (*sustainability*).

⁸¹ Määritelmä on lausuttu Norjan entisen pääministerin Gro Harlem Brundtlandin johtaman ympäristön ja kehityksen maailmankomission vuoden 1987 raportissa *Our Common Future*, ja englanniksi määritelmä on seuraavanlainen: "Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs."

⁸² Suomentokset periaatteista saatavilla Ympäristöministeriön julkaisusta vuodelta 1993, s. 218.

⁸³ Schrijver – Weiss 2004, s. 7.

Kestävässä kehityksessä on pohjimmiltaan kyse eräänlaisesta integraatiosta, jonka tavoitteena on sellainen kehitys, joka hyödyttää mahdollisimman laajasti kaikkia sektoreita rajat ja sukupolvet ylittävällä tavalla. Toisin sanoen kaikissa tekemisissä päätöksissä tulisi ottaa huomioon päätösten mahdolliset vaikutukset yhteiskuntaan, ympäristöön ja talouteen. Samalla tulisi pitää mielessä se, että toimillamme voi olla vaikutuksia muualla ja että toimillamme on vaikutuksia tulevaisuudessa.⁸⁴

Brundtlandin raportissa määriteltiin myös kestävän kehityksen kolme pilaria, jotka ovat ekologinen, taloudellinen ja sosiaalinen pilari.⁸⁵ Näitä ulottuvuuksia tulee tarkastella vuorovaikutuksessa toisiinsa, sillä kestävä kehitys on kokonaisvaltainen konsepti, joka ulottuu syvälle ihmisten toiminnan lähtökohtiin.⁸⁶ Ekologisessa kestävyudessa kyse on biologisen monimuotoisuuden ja ekosysteemisen toimivuuden säilyttämisestä. Se toimii perustana ihmisten hyvinvoinnin rakentumiselle. Taloudellisessa kestävyudessa painotetaan tasapainoista kasvua, joka ei perustu velkaantumiseen tai varantojen hävittämiseen. Sosiaalisen kestävyys tavoittelee hyvinvoinnin edellytysten siirtymistä sukupolvilta toisille. Se ilmenee inhimillisenä pääomana, jota pyritään edistämään takaamalla esimerkiksi henkinen ja fyysinen terveys, hyvät elinolot ja koulutus. Sosiaaliseen kestävyys liitetään usein myös kulttuurinen kestävyys, joka tarkoittaa kulttuuriin liittyvien näkökulmien, kuten kulttuuriperinteiden ja tapojen, säilyttämistä.⁸⁷

YK:n vuoden 1992 raportti ei sisällä tarkkaa määritelmää sosiaaliselle kestävyydelle, mutta raportissa on lueteltu tiettyjä tavoitteita, jotka voidaan katsoa olevan sosiaalisen kestävän kehityksen osa-alueiksi. Näitä ovat esimerkiksi oikeus kohtuulliseen elämään, yhteiskunnallinen oikeudenmukaisuus sekä ihmisten oikeus osallistua yhteiskunnan päätöksentekoon.⁸⁸ Esimerkiksi Sachs on määritellyt sosiaalisen kestävyuden sisältävän tiettyjä vakiintuneita elementtejä, kuten mahdollisuuden työllistymiseen ja kohtuullisiin tuloihin sekä oikeuden

⁸⁴ Strange – Bayley 2008, s. 24. Kestävään kehitykseen liittyy olennaisesti myös ajatus planeetan rajoista. Planeettamme ei ole ehtymätön raaka-ainevarasto vaan päin vastoin ihmisen toiminta on sopeutettava maapallon luonnonvaroihin ja luonnon kestävyys. Ks. Rockström ym. 2009, s. 20.

⁸⁵ Kestävä kehitys jaotellaan usein myös neljään eri ulottuvuuteen, jotka ovat ekologinen, taloudellinen, sosiaalinen ja kulttuurinen kestävyys. Ks. Brundtlandin raportti vuodelta 1987.

⁸⁶ Salonen 2010, s. 31.

⁸⁷ Sachs 1999, s. 27.

⁸⁸ Littig – Griessler 2005, s. 60.

saada ihmisen perustarpeet tyydytetyiksi. Yhteiskunnalliseen oikeudenmukaisuuteen kuuluu myös oikeus vaikuttaa omaan elämäänsä ja mahdollisuus kouluttautumiseen.⁸⁹

Sosiaalisessa pilarissa yksi keskeinen kysymys on koulutuksen järjestäminen ja mahdollisuus kouluttautumiseen. Koulutus on olennainen osa kestävästä kehitystä, sillä se on omiaan vähentämään köyhyyttä ja nostattamaan taloudellista kasvua, ja sen voidaan ajatella olevan julkisen terveydenhuollon ja yhteiskunnan rakentamisen tukipilari.⁹⁰ Koulutus edistää sosiaalista yhteenkuuluvuutta ja hyvinvointia, ja koulutuksen avulla voidaan luoda kaikille yhtäläisiä mahdollisuuksia edistää omaa hyvinvointiaan.⁹¹ Koulutuksen merkittävyys ilmenee parhaiten kansainvälisten ihmisoikeuksia suojelevien oikeudellisten asiakirjojen kautta, joissa on nimenomaisesti määritelty oikeus koulutukseen. Jotta koulutuksen avulla saadaan toteutettua kaikkia edellä mainittuja kestävästä kehityksen sosiaalisen pilarin tavoitteita, on koulutuksen laadulla huomattava merkitys, sillä tehokas ja laadukas oppiminen on hankalaa tai lähes mahdotonta ilman laadukkaita koulutusmateriaaleja. Koulutuksen ja tarvittavien koulutusmateriaalinen välinen linkki on siis kiistaton.⁹²

Kun mietitään keinoja edistää kestävästä kehitystä, tulee muistaa se, ettei kestävä kehitys ole pelkästään ympäristöllinen, sosiaalinen tai taloudellinen kysymys, vaan kestävä kehitys on kokonaisvaltaisesti vaikuttava ideologia.⁹³ Ekologisesti kestävästä kehityksen tulee olla ylin päämäärä ihmiskunnassa, sillä jos ihmiskunnan toimintalinjat eivät ole ekologisesti kestäviä, eivät muutkaan ihmisten ja luonnon hyvinvointiin liittyvät päämäärät ja tavoitteet voi toteutua. Yhteiskunnassa tunnustetaan kestävästä kehityksen ohella lukuisia muitakin perustavia arvoja, kuten kansainväliset ihmisoikeussopimukset, jotka asettavat vähimmäistasoja ihmisarvon loukkaamattomuudelle, yhdenvertaisuudelle ja omaisuudensuojalle.⁹⁴ Kari Kuusiniemi puhuu kestävästä kehityksen oikeusvaltiosta, joka edellyttää oikeusvaltion ja oikeus-suojaperiaatteiden uudenlaista ymmärtämistä, mutta myös hyvinvointivaltiollisen ajattelun edelleen kehittämistä. Ympäristön ja yhteiskunnan säilyttäminen kestäväällä tavalla edellyttää horisontaalisen ajattelun lisäksi vertikaalisen elementin sisällyttämistä oikeudelliseen sääntelyyn ja päätöksentekoon.⁹⁵ Jotta kestävästä kehitystä voitaisiin edistää

⁸⁹ Sachs 1999, s. 27.

⁹⁰ Armstrong ym. 2010, s. 7.

⁹¹ Salonen 2010, s. 123.

⁹² Armstrong ym. 2010, 10.

⁹³ Wiśniewski 2018, s. 44.

⁹⁴ Kuusiniemi 2001, s. 285.

⁹⁵ Kuusiniemi 2001, s. 286.

kokonaisvaltaisesti, tarvitaan sen tueksi monitieteistä otetta, joka huomioi kaikki kolme kestävän kehityksen pilaria. Tämä edellyttää yhteiskunnalta kykyä kommunikoida muiden alajärjestelmien kanssa.⁹⁶

⁹⁶ Valkonen 2016, s. 65. Valkonen on ympäristösosiologi, joka on tutkinut paljon erilaisia ympäristösosiologisia teorioita. Hän ottaa esimerkkinä sosiologi Niklas Luhmannin systeemiteoreettisen näkökulman ekologiseen kommunikaatioon, jossa ympäristö, oikeus ja yhteiskunta kietoutuvat toisiinsa. Teoria tarkastelee ympäristöongelmia oikeuden, talouden, politiikan ja tieteen kannalta, joita Luhmann kutsuu yhteiskunnan alajärjestelmiksi. Yhteiskunnan kyky havaita ympäristöongelmia ja löytää niihin vastauksia ovat sidoksissa yhteiskunnan kommunikaatiokykyyn. Tämä kommunikaatio on teorian mukaan hyvin haastavaa, sillä yhteiskunnan eri instituutiot ovat eriytyneet toisistaan. Ympäristösosiologian tehtävänä on pyrkiä ymmärtämään yhteiskuntaa kokonaisvaltaisesti. Valkonen 2016, s. 64–74.

3 KANSAINVÄLINEN TEKIJÄNOIKEUSJÄRJESTELMÄ KEHITYSMAIDEN INTRESSIEN NÄKÖKULMASTA

3.1 Tekijänoikeusjärjestelmän rakentuminen ja sen luomat oikeudet

3.1.1 Tekijänoikeuksien kansainvälisen ulottuvuuden synty

Nykyaikaisen tekijänoikeussuojan voidaan sanoa syntyneen jo 1400-luvulla, jolloin ensimmäiset erioikeudet myönnettiin kirjojen painattajille. Myöhemmin ryhdyttiin edellyttämään kirjoittajien lupien saamista teosten julkaisemiseen, jotta painattajille voitaisiin myöntää privilegejä. Kustannustoimen erioikeuksista kehittyi vähitellen oikeus teoksen monistamiseen, eli ”*copyright*”.⁹⁷ Maailman ensimmäinen tekijänoikeuslaki, ”the Statute of Queen Anne”, hyväksyttiin Iso-Britanniassa vuonna 1710.⁹⁸ Laki oli jo tuolloin nimetty ”An Act for the Encouragement of Learning”, eli oppimisen edistämiseksi säädetty laki.⁹⁹ Vaikkakin kyseinen tekijänoikeuslaki oli tulosta laajasta kirjapainattajien kampanjasta, jonka tausta-ajatuksena oli enemmänkin kontrolloida Englannin kirjaliiketoimintaa kuin suojata tekijöiden oikeuksia, pidetään sitä ensimmäisenä modernina tekijänoikeuslakina.¹⁰⁰

Kiinnostus kansainvälisempään tekijänoikeussuojan muodostamiseen syntyi 1800-luvun alussa. Ennen 1800-lukua käytäntönä oli, että tekijänoikeussuoja rajoittui vain kotimaisiin teoksiin. Näin oli myös Englannin tekijänoikeuslain kohdalla. Käytäntö oli kuitenkin ongelmallinen erityisesti tekijöille ja julkaisijoille, sillä jo tuolloin taiteelliset ja kirjalliset teokset ylittivät valtioiden rajoja ja teoksia hyödynnettiin valtioiden rajojen ulkopuolella joko alkuperäisinä versioina tai käännösversioina, tai muulla tavoin muokattuina versioina.¹⁰¹ Kun kansainvälinen kauppa ja kulttuurinen kaupankäynti laajeni, selvää oli, että pelkästään kansallisten luomisteosten ja keksintöjen suojaaminen johtaisi epäoikeudenmukaisiin tuloksiin.

⁹⁷ Haarmann 2005, s. 3.

⁹⁸ The Copyright Act 1710, 8 Ann. c. 21. Ks. Goldstein – Hugenholtz 2010, s. 5–6.

⁹⁹ Helfer – Graeme 2011, s. 316.

¹⁰⁰ Strba 2012, s. 14–15. Esikuvana myöhemmälle mannereurooppalaiselle tekijänoikeuslainsäädännölle toimi Ranskan ”*droit d’auteur*” ajattelu, joka piti tekijöiden henkistä luomistyötä suojan saamisen lähtökohtana. Suuren vallankumouksen myötä syntyneen ajattelun taustalla oli se, että tekijöillä katsottiin olevan luontainen omistusoikeuden kaltainen oikeus teoksiinsa. Kirjapainattajille ja kustantajille myönnettyt privilegit kumottiin, ja tekijöiden taloudellisten oikeuksien lisäksi kehitettiin moraalisia oikeuksia tekijän persoonallisuuden suojaksi. Haarmann 2005, s. 5. Tekijänoikeuslainsäädännön kehityksestä tarkemmin ks. esim. Lucas – Lucas 2001, s. 34–37 ja Goldstein 1994, s. 165.

¹⁰¹ Blomqvist 2014, s. 3.

Jos valtio nimittäin suojaisi vain kotimaisia kirjallisia ja taiteellisia teoksia, ulkomaalaiset teokset tulisivat todennäköisesti saataville niin sanotusti piraattimuodossa.¹⁰²

Tilanne alkoi muuttua 1800-luvulla, kun valtiot ryhtyivät reagoimaan tähän hankalaan tilanteeseen ulottamalla tekijänoikeussuojan kotimaisten teosten lisäksi myös ulkomaisiin teoksiin riippumatta vastavuoroisuudesta muiden maiden taholta. Valtiot alkoivat oivaltamaan, että tällaisella vastavuoroisuuden periaatteen omaksumisella voitiin edistää oman maan tekijänoikeussuojaa myös muissa maissa, ja valtiot ryhtyivät solmimaan bilateraalisia eli kahdenvälisiä sopimuksia, joiden perusteella valtiot suojaavat toisistaan peräisin olevia teoksia.¹⁰³ Tekijänoikeussuoja sai uuden roolin; siitä tuli työkalu suojella yhden valtion teoksia toisessa valtiossa.¹⁰⁴

Kahdenväliset sopimukset yleistyivät nopeasti, mutta melko pian huomattiin, että runsas kahdenvälisten sopimusten määrä johtaa hyvin vaikeasti hallittavissa olevaan sopimusverkostoon.¹⁰⁵ Sopimuksista piti julkaista mittavia katalogeja, jotta kirjailijat, keksijät ja käyttäjät saisivat tietoa teosten suojausten tilasta globaalisti. Yhden kansainvälisen tekijänoikeusinstrumentin avulla tekijänoikeuksien hallinta olisi helpompaa. Tämän johdosta ryhdyttiin laatimaan multilateraalista eli monenkeskistä tekijänoikeussopimusta.¹⁰⁶

3.1.2 Bernin yleissopimus ja sen luomista oikeuksista

ALAI (Association Littéraire et Artistique Internationale), joka on vuonna 1878 perustettu itsenäinen tekijänoikeuden yhdistys, käynnisti neuvottelut kohti ensimmäistä kansainvälistä tekijänoikeuskonventiota. Neuvotteluiden aikana laadittiin viidestä artiklasta koostuva luonnos, joka toimi lopulta lähtökohtana, kun kirjallisten ja taiteellisten teosten suojaamista koskeva Bernin yleissopimus allekirjoitettiin 9.9.1886.¹⁰⁷ Sopimuksella harmonisoitiin kansalliset tekijänoikeutta koskevat standardit, jotka kasvattivat mahdollisuuksia turvata tekijöiden oikeudet useissa valtioissa samanaikaisesti. Tämä olikin ensisijainen syy sille, miksi valtiot

¹⁰² Letterman 2001, s. 259.

¹⁰³ Opetus- ja kulttuuriministeriön julkaisuja 2017:53, s. 11; Haarmann 2005, s. 26.

¹⁰⁴ Lettermann 2001, s. 259–260; Strba 2012, s. 16.

¹⁰⁵ Vuosien 1840 ja 1886 välillä Euroopassa oli voimassa jopa 84 kahdenvälistä sopimusta. Heino 2017, s. 23; Blomqvist 2014, s. 8.

¹⁰⁶ Lettermann 2001, s. 260; Ricketson 1987, s. 33.

¹⁰⁷ Nordemann ym. 1990, s. 4. Kymmenen valtiota allekirjoitti sopimuksen: Belgia, Espanja, Haiti, Italia, Liberia, Ranska, Saksa, Sveitsi, Tunisia ja Yhdistynyt kuningaskunta. Sopimus tuli voimaan 5.12.1887. Ks. Blomqvist 2014, s. 234.

halusivat ylipääntensä sitoutua sopimukseen. Bernin yleissopimuksen allekirjoittajavaltioiden motiivina ei ollut – kuin ei myöskään vaikuta olevan tänäkään päivänä – se, että taataisiin teosten saatavuus ja pääsy niihin. ALAI edusti tekijöiden intressejä, joten tekijänoikeudella suojattujen teosten käyttäjien intressit olivat taka-alalla. Lisäksi Bernin yleissopimus sisälsi ainoastaan minimistandardit, jotka oli koostettu sopimusvaltioiden kansallisista normeista ja käytännöistä sekä olemassa olevien kahdenvälisen sopimusten elementeistä ja periaatteista. Huomionarvoista on myös se, etteivät kehittyvät maat olleet ensimmäisen monenvälisen tekijänoikeussuojaa sääntelevän instrumentin neuvottelevia osapuolia, mikä merkitsi sitä, ettei niiden kansallisia realiteetteja tai tavoitteita otettu huomioon.¹⁰⁸

Bernin yleissopimus, kuten muutkin kansainväliset sopimukset, perustuu kansallisen kohtelun ja vähimmäissuojan periaatteille.¹⁰⁹ Lisäksi Bernin yleissopimuksessa on omaksuttu muotovaatimusten kieltämisen periaate, joka tarkoittaa sitä, että tekijänoikeussuojan saamisen edellytykseksi ei voida asettaa mitään muotovaatimuksia, kuten rekisteröintiä.¹¹⁰ Kansallisen kohtelun periaate tarkoittaa sitä, että jokainen sopimukseen liittynyt valtio antaa muille sopimusvaltioiden teoksille saman suojan kuin se antaa omien kansalaistensa teoksille. Toisin sanoen, jos tietty maa antaa erityisen korkeaa tekijänoikeussuojaa, on kyseisen maan annettava saman tasoinen suoja sellaisesta sopimusvaltiosta peräisin oleville tekijöille, jossa suoja ei ole yhtä korkea. Suoja on riippumaton niin sanotusta tosiasiallisesta vastavuoroisuudesta. Vähimmäissuojan periaate taas tarkoittaa sitä, että sopimuksen antama suoja on vähimmäissuoja, joka sopimukseen liittyneiden maiden on annettava toisen sopimukseen liittyneen maan kansalaisille. Periaate johtaa käytännön tasolla siihen, että sopimukseen liittyvän valtion on varmistettava sen tekijänoikeuslainsäädännön yhdenmukaisuus sopimuksen vähimmäisvaatimusten kanssa.¹¹¹

Näin on luotu järjestely, jonka avulla kansallisesti myönnettävällä suojalla voi olla kansainvälinen ulottuvuus. Kansallisen kohtelun periaatteen noudattaminen on mahdollista, sillä kansainvälisissä sopimuksissa on määrätty tietty vähimmäissuoja, joka sopimusvaltion lainsäädännön tulee täyttää. Tätä kautta kansainvälisten sopimusten sopimusmääräykset ovat

¹⁰⁸ Strba 2012, s. 20. Kehitysmaat olivat tulleet osaksi Bernin yleissopimusta siirtomaina, ja koska isäntämaita pidettiin lähtökohtaisesti kehittyneinä maina, ei siirtomaita eroteltu kehityksellisessä mielessä isäntämaista.

¹⁰⁹ Haarmann 2005, s. 20.

¹¹⁰ Bernin yleissopimuksen artikla 5(2).

¹¹¹ Haarmann 2005, s. 20–21. Poikkeus kansallisen kohtelun periaatteesta on suoja-aika, joka on sidoksissa aineelliseen vastavuoroisuuteen: sopimusvaltiot eivät ole velvollisia antamaan toisen sopimusvaltion kansalaisten teoksille omaa suoja-aikaansa pidempää suojaa. Ks. Harenko ym. 2016, s. 7.

käytännössä vaikuttaneet merkittävästi eri maiden kansalliseen lainsäädäntöön ja kansallisen lain tulkintaan.¹¹² Bernin sopimus on käynyt läpi kuusi merkittävää täydennyskertaa, ja viimeisin täydennys tehtiin vuonna 1971 Pariisissa.¹¹³ Vuoden 2019 alussa Bernin yleissopimukseen on liittynyt yhteensä 177 valtiota ja Bernin yleissopimuksen Pariisin tekstiin on liittynyt 187 valtiota.¹¹⁴

Tekijänoikeus on luotu suojaamaan kirjallisia ja taiteellisia teoksia, ja se tuottaa tekijöille ja tekijänoikeuden haltijoille useita yksinoikeuksia. Bernin yleissopimuksessa ei kuitenkaan ole määritelty termiä ”tekijänoikeus” sen tarkemmin, vaan sopimustekstissä on lähdetty siitä, että tekijänoikeuden konsepti vaihtelee maittain, johtuen jokaisen valtion omintakeisesta oikeudellisesta kehyksestä, johon vaikuttaa maiden sosiaaliset ja taloudelliset tekijät. Siten tekijänoikeuden määrittely globaalilla, kaikkia jäsenvaltioita sitovalla tavalla olisi erittäin vaikeaa, ellei jopa mahdotonta.¹¹⁵ Bernin yleissopimuksen toisessa artiklassa ilmaisu ”kirjalliset ja taiteelliset teokset” käsittää kaikki kirjallisuuden, tieteen ja taiteen alaan kuuluvat tuotteet, niiden ilmaisutapaan tai muotoon katsomatta. Saadakseen ylipäänsä tekijänoikeudellista suojaa teosten tulee kuitenkin ylittää niin sanottu teoskynnys, eli sen on ilmennettävä tekijän luovuutta ja omaperäisyyttä. Teoskynnystä ei mainita nimenomaisesti Bernin yleissopimuksessa, vaan yleissopimuksessa lähdetään siitä, että puhuttaessa teoksista tekijänoikeuden kontekstissa on itsestään selvää, että näiden tulee olla henkisen luomistyön tuotoksia. Teoskynnys on enemmänkin tekijänoikeudellinen periaate, joka vaihtelee teoslajeittain ja maittain, eikä kansallisissa laeissa välttämättä edes mainita teoskynnyksestä nimenomaisesti. Teoskynnys toimii enemmänkin ohjenuorana sille, mitä pidetään omaperäisenä ja luovana. Epäselvissä tulkintatilanteissa teoskynnyksen taso vahvistetaan esimerkiksi tuomioistuimissa.¹¹⁶

Tekijänoikeus muodostuu taloudellisista ja moraalisisista oikeuksista. Moraaliset oikeudet suojaavat tekijäpersoonaa, mikä sisältää esimerkiksi oikeuden vaatia teoksen tekijyyden tunnustamista eli niin sanotun isyysoikeuden (*paternity right*) ja respektioikeuden (*right of respect*), jolla tarkoitetaan tekijän oikeutta vastustaa teoksensa muuntelua tavalla, joka loukkaa

¹¹² Harenko ym. 2016, s. 7.

¹¹³ Bernin sopimusta on täydennetty vuonna 1896 Pariisissa, uudistettu vuonna 1908 Berliinissä, täydennetty vuonna 1914 Bernissä, uudistettu Roomassa vuonna 1928, Brysselissä 1948, Tukholmassa 1967 ja Pariisissa 1971 sekä muutettu 1979 Bernin sopimuksen yleiskokouksessa.

¹¹⁴ WIPO Members and Observers 2019.

¹¹⁵ WIPO Guide to the Berne Convention 1978, s. 10–11.

¹¹⁶ WIPO Guide to the Berne Convention 1978, s. 17; Harenko ym. 2016, s. 8.

tekijän kunniaa tai mainetta.¹¹⁷ Taloudelliset oikeudet sisältävät muun muassa yksinomaisen oikeuden määrätä teoksesta valmistamalla siitä kappaleita ja saattamalla se yleisön saataviin muuttumattomana tai esimerkiksi käännöksenä. Bernin yleissopimuksessa myönnetty suoja-aika kirjallisille teoksille on voimassa tekijän elinajan lisäksi 50 vuotta tekijän kuolemasta. Jäsenvaltiot voivat kuitenkin halutessaan myöntää pidemmän suoja-ajan.¹¹⁸

Taloudellisiin oikeuksiin kuuluvat kappaleenvalmistus- ja levitysoikeus ovat tämän tutkimuksen kannalta tärkeimpiä, sillä ne ovat suoraan yhteydessä opetusmateriaalin saatavuuteen kehitysmaissa. Kehitysmaille, joissa opetus ja koulutus riippuu suurilta osin painetuista opetusmateriaaleista, suurin intressi on pystyä valmistamaan tekijänoikeudella suojatuista teoksista kappaleita paperisessa muodossa.¹¹⁹ Yksinomainen oikeus määrätä teoksesta valmistamalla siitä kappaleita, eli oikeus estää muita tekemästä kopioita suojatusta teoksesta ilman oikeudenhaltijan lupaa, on yksi perustavanlaatuisimmista oikeuksista, joita tekijänoikeus tuottaa. Bernin sopimuksen 9(1) artiklan mukaan kirjallisten teosten tekijöillä on yksinoikeus sallia teostensa millä tavalla ja missä muodossa tahansa tapahtuva toisintaminen. Sanamuoto ”missä muodossa tahansa” kattaa kaikki toisintamisen keinot, kuten valokopioimisen ja kirjoituskoneella tai muulla vastaavalla tavalla toisintamisen, sekä muut tunnetut tai vielä tuntemattomat toisintamisen keinot. Se on siis yksinkertaisesti teoksen muuttamista johonkin materiaalliseen muotoon.¹²⁰

Myös käännösoikeudet kuuluvat taloudellisiin oikeuksiin ja ovat tämän tutkielman kannalta olennaisia oikeuksia. Bernin yleissopimuksen 8 artiklan mukaan kirjallisten ja taiteellisten teosten tekijöillä on koko sen suoja-ajan, jonka heidän oikeutensa alkuperäisteokseen on voimassa, myös yksinoikeus kääntää ja käännättää teoksensa. Tästä on kuitenkin vallinnut kiistoja kehittyneiden ja kehittyvien maiden välillä Bernin yleissopimuksen solmimisen alusta alkaen. Käännösoikeuden lisääminen tekijänoikeuden luomaan yksinoikeuteen edesauttoi kehitysmaiden mielestä pelkästään länsimaalaisia kustantajia, joiden intressissä ei ollut tarjota tarvittavia käännösversioita kehitysmaille.¹²¹ Käännöksillä on kuitenkin

¹¹⁷ Bernin yleissopimuksen artikla 6(b).

¹¹⁸ Bernin yleissopimuksen artikla 7.

¹¹⁹ Strba 2012, s. 20.

¹²⁰ Ks. WIPO Guide to the Berne Convention 1978, s. 54. Bernin yleissopimuksen artiklassa 3(3) määritellään myös julkaistut teokset, joilla ”tarkoitetaan tekijöidensä suostumuksella julkaistuja teoksia, joiden millä tavoin tahansa valmistettuja kappaleita on saatavissa siten, että yleisön kohtuulliset tarpeet ovat teoksen luonteen huomioon ottaen tulleet täytetyiksi.”

¹²¹ Bannerman 2016a, s. 100.

merkittävä rooli tiedon saannin näkökulmasta, sillä ne kasvattavat mahdollisuuksia päästä käsiksi tietoon alkuperäisestä kielestä huolimatta. Samaan aikaan tekijänoikeus sallii oikeudenhaltijoiden säännellä sitä, kuka voi kääntää tekijänoikeudella suojattuja teoksia ja millä ehdoilla, asettaen oikeudenhaltijat ohjaavaan rooliin päättäessään, mitkä teokset pääsevät liikkumaan kielellisten rajojen yli.¹²²

3.1.3 Bernin liitteen laatiminen

Asianmukaiset käännökset ulkomaisista lähteistä olivat ja ovat siis edelleen elintärkeitä tietoon pääsyn keinoja kehitysmaille. Kun kehitysmaat itsenäistyivät vuosikymmenien kolonialismin jälkeen, multilateraaliset tekijänoikeussopimukset olivat kohdanneet uudenlaisen ongelman, nimittäin itsenäisten kehitysmaiden intressien huomioon ottamisen. UNESCO ja WIPO:n edeltäjä BIRPI (the United International Bureaux for the Protection of Intellectual Property), järjestivät tapaamisen Brazzavillessä vuonna 1963 koskien näiden ”uusien” valtioiden tarpeita. Tapaamisessa useat erityisesti Afrikan maiden edustajat toivat esille huolensa sen aikaisesta globaalista tekijänoikeusjärjestelmästä, joka etuoikeutti länsimaita eikä ottanut huomioon kehitysmaiden intressejä. Maiden edustajat painottivat tarvetta alentaa tekijänoikeussuojan kestoja sekä lisätä oikeuksia käyttää tekijänoikeudella suojattuja teoksia vapaasti opetustarkoituksessa. Bernin yleissopimuksen tarkistuskierros Tukholmassa oli lähestymässä, joten strategisesti ajankohta oli otollinen edesauttamaan kehitysmaiden ehdottamien suositusten todennäköisempää hyväksyntää ja muutosta Bernin yleissopimukseen.¹²³

Kehitysmaiden etuja ajavien säännösten sisällyttäminen Bernin yleissopimukseen koskien käännöksiä oli tulosta pitkällisistä pohdintoista. Bernin yleissopimuksen Tukholman ja Pariisin täydennyskerrat vuosina 1967 ja 1971 olivat tässä suhteessa hyvin merkityksellisiä, eivät pelkästään käännöksiä koskevien helpotusten kannalta vaan yleisestikin kehitysmaiden intressien huomioon ottamisessa. Yleissopimuksen solmimisen aikaan 1800-luvun lopussa kehitysmaat olivat tulleet sopimuksen jäseniksi suurilta osin siirtomaina, kuten esimerkiksi Intia, joka oli Iso-Britannian siirtomaa. Tuolloin niitä pidettiin kehittyneinä valtioina samalla tavoin kuin isäntämaitaan.¹²⁴ Vuoteen 1967 mennessä jäseniksi oli tullut jo iso osa

¹²² Bannerman 2016a, s. 99.

¹²³ Ricketson – Ginsburg 2006, s. 888–889; Bannerman 2016a, s. 106.

¹²⁴ Gervais 2017, s. 43. Bernin yleissopimukseen liittyneitä itsenäisiä kehitysmaita oli muun muassa Haiti ja Tunisia.

kehitysmaista Latinalaisesta Amerikasta, Afrikasta ja Aasiasta, sekä suurin osa teollismaista, paitsi Yhdysvallat ja silloinen Neuvostoliitto.¹²⁵ Kehitysmaat olivat kuitenkin olleet alusta asti huolissaan kansainvälisen kirjakaupan kasvusta ja painosten sekä käännösten saatavuudesta kansallisille kielille.¹²⁶ Kehitysmaiden mielestä läntisissä, kehittyneissä maissa sijaitsevat suuret kustantajat velottivat korkeita hintoja kontrolloimistaan teoksista, eikä niiden intressissä ollut tarjota asianmukaisia käännösversioita kehittyville valtioille.¹²⁷

Tukholman konferenssissa 1967 pyrittiin luomaan erityisjärjestelmä, jonka tarkoituksena oli helpottaa suojattujen teosten käyttöä Bernin yleissopimukseen kuuluvissa kehitysmaissa niiden sivistyksellisen kehityksen edistämiseksi. Yleissopimukseen olisi liitetty erityinen pöytäkirja, jolla olisi luotu tiettyjä helpotuksia kehitysmaille sopimuksen soveltamisessa. Pöytäkirjan perusteella kehitysmaille olisi annettu tietyin edellytyksin etuoikeus julkaista muissa liittomaissa ilmestyneitä teoksia ilman oikeudenhaltijan suostumusta sekä käännettyinä että alkuperäiskielellä, ja maille olisi annettu pakkolisenssin kautta poikkeus kaikenlaiseen teosten käyttöön opetus-, tiede- tai tutkimusmielessä. Lisäksi kehitysmaille olisi sallittu teosten suojan pituudeksi 25 vuotta 50 vuoden sijaan.¹²⁸

Tukholman konferenssin jälkeen suuret teollismaat ryhtyivät kuitenkin vastustamaan kehitysmaille annettuja helpotuksia eivätkä katsoneet voivansa ratifioida syntynyttä yleissopimusta. Jos näin olisi käynyt, kaikki Tukholman konferenssissa saavutetut tavoitteet olisivat jääneet tyhjiksi, sillä mitään muitakaan aineellisia määräyksiä ei voitu ratifioida hyväksymättä samalla kehitysmaiden hyväksi tehtyä pöytäkirjaa.¹²⁹ Jotta yhteisymmärrys ja tavoitteet saavutettaisiin, syntyi lisää neuvotteluja kehitysmaiden ja teollisuusmaiden välillä, jotka johtivat lopulta uuden tarkistuskonferenssin pitämiseen Pariisissa vuonna 1971. Konferenssissa päästiin viimein yhteisymmärrykseen ja Tukholman konferenssissa laaditut aineelliset määräykset säilytettiin sellaisinaan, mutta kehitysmaita koskeva pöytäkirja korvattiin yleissopimuksen liitteellä. Tämä liite, niin sanottu Pariisin teksti, muodostaa erottamattoman osan yleissopimusta siten, että yleissopimuksen aineellisten määräysten ratifioiminen tarkoittaa samalla sen liitteen hyväksymistä.¹³⁰

¹²⁵ Oljan 1974, s. 83.

¹²⁶ Gervais 2017, s. 44.

¹²⁷ Ricketson – Ginsburg 2006, s. 884.

¹²⁸ Ricketson – Ginsburg 2006, s. 913–916.

¹²⁹ Oljan 1974, s. 97–101; Ricketson – Ginsburg 2006, s. 913–916; HE 32/1986 vp, s. 2.

¹³⁰ HE 32/1986 vp, s. 4.

Pariisin liitteen helpotukset olivat samankaltaisia kuin jo Tukholman konferenssissa laaditut helpotukset, mutta eivät yhtä kauaskantoisia. Liitteen mukaan kehitysmaiden osalta voidaan poiketa Bernin yleissopimuksessa määrätyistä tekijöille kuuluvista vähimmäisoikeuksista eli yksinoikeudesta määrätä teoksen kääntämisestä sekä yksinoikeudesta määrätä teoksen toisintamisesta. Liitteen mukaan tekijälle kuuluva yksinoikeus määrätä teoksen kääntämisestä voidaan eräin edellytyksin korvata kehitysmajaan viranomaisen myöntämiin lisensseihin perustuvalla järjestelmällä. Tämä soveltuu vain, kun kysymyksessä ovat painettuna tai siihen verrattavalla toisintamismenetelmällä julkaistut teokset. Samoin tekijälle kuuluva yksinoikeus määrätä teoksen toisintamisesta voidaan korvata kehitysmajaan viranomaisen myöntämiin lisensseihin perustuvalla järjestelmällä. Jotta tietty kehitysmaa voisi soveltaa näitä poikkeusmääräyksiä, edellytetään, että kyseinen maa on ilmoittanut WIPO:lle haluavansa käyttää hyväkseen näiden määräysten sallimia helpotuksia.¹³¹

3.1.4 Yleismaailmallinen tekijänoikeussopimus, TRIPS ja WIPO:n tekijänoikeussopimus

Vuonna 1955 voimaan tullut yleismaailmallinen tekijänoikeussopimus (Universal Copyright Convention, UCC) on Bernin yleissopimuksen lisäksi toinen merkittävä kansainvälinen tekijänoikeutta suojaava sopimus. Se luotiin UNESCO:n toimesta vaihtoehdoksi niille valtioille, jotka eivät halunneet liittyä Bernin yleissopimukseen, mutta jotka halusivat kuitenkin olla osallisena multilateraalisessa tekijänoikeussuojajärjestelmässä. UCC:n keskeinen tavoite alun perin oli turvata monenväliset tekijänoikeussuhteet Bernin unioniin kuuluvien ja kuulumattomien maiden välillä.¹³² UCC oli sopimus, joka sisälsi alhaisempia ja joustavam-
pia vaatimuksia tekijänoikeussuojalle ja alhaisemman suojan tason verrattuna Bernin yleissopimukseen. Tämä houkutti erityisesti kehitysmaita, jotka eivät kannattaneet liian vahvaa tekijänoikeussuojaa ja joille Bernin yleissopimus oli liian pakottava. UCC:n oli tarkoitus olla universaali sopimus, joka kattaa sekä kehittyneiden että kehittyvien valtioiden intressit.¹³³ Kuten todettua, ennen itsenäistymistään useat kehitysmaat olivat Bernin

¹³¹ Olian 1974, s. 104–108. Liitteen luomia helpotuksia voidaan soveltaa siitäkin huolimatta, että yksinoikeus on voimassa omasta maasta peräisin oleviin teoksiin nähden. Tällä tarkoitetaan sitä, että esimerkiksi Suomi on kansallisen kohtelun periaatteen mukaan velvollinen antamaan kyseisestä kehitysmaasta peräisin olevalle teokselle saman suojan kuin suomalaisille teoksille, siitäkin huolimatta, että kehitysmaa voisi liitteen mukaisesti korvata lisenssijärjestelmällä yksinoikeuden suomalaisiin teoksiin. Kehitysmaiden hyväksi sovitut erityismääräykset merkitsevät siis poikkeusta vastavuoroisuusperiaatteesta. Ks. HE 32/1986 vp, s. 4.

¹³² Goldstein 2010, s. 44–45; Strba 2012, s. 15–18.

¹³³ UCC sisälsikin esimerkiksi käännösten suhteen helpottavampia säännöksiä kuin Bernin yleissopimus, ja asetti suojan pituudeksi vain 25 vuotta Bernin yleissopimuksen 50 vuoden sijaan. Suojan pituus koski myös

yleissopimuksen jäseninä siirtomaina. Itsenäistymisen myötä kehitysmaat olisivat periaatteessa voineet irtautua Bernin yleissopimuksesta ja liittyä mieluummin UCC:hen, joka sisälsi alhaisempia minimistandardeja. UCC:n artikla XVII pitää kuitenkin sisällään niin sanotun Bernin suojalausekkeen, jonka mukaan UCC ei vaikuta Bernin yleissopimuksen määräyksiin suojattavasta teoksesta. Yleismaailmallisen tekijänoikeussopimuksen merkitys onkin jäänyt vähäisemmäksi, ja ristiriitatilanteessa Bernin sopimuksen sanamuoto on etusijalla.¹³⁴

Kauppajärjestö GATT:n (General Agreement on Tariffs and Trade) Uruguayn neuvottelukierrosten tuloksena syntynyt TRIPS-sopimus on tekijän- ja teollisoikeuksia koskeva sopimus, joka on osa WTO:n perustamiseen liittyntä sopimuskokonaisuutta.¹³⁵ TRIPS-sopimus tuli voimaan WTO:n kanssa samaan aikaan vuonna 1995, ja se on erottamaton osa WTO-sopimusta. TRIPS-sopimuksen luomisen voidaan sanoa olevan voitto monikansallisille yrityksille, joiden tavoitteena oli nostaa kansainvälisen immateriaalioikeusjärjestelmän standardeja ja tehostaa immateriaalioikeuksien suojaamista kehittyvissä maissa. Se yhdistää merkittävimmät immateriaalioikeuksia koskevat kansainväliset sopimukset ja asettaa allekirjoittajavaltioille merkittäviä velvollisuuksia tietyn vähimmäissuojan antamisesta eri immateriaalioikeuksille.¹³⁶ Sopimus rakentuu erään poikkeuksen kansallisen kohtelun periaatteen lisäksi suosituimmuskohtelun periaatteen (*most favoured nation*) varaan. Sen mukaan jäsenvaltion on annettava toisen jäsenvaltion kansalaisille kaikki ne edut, jotka se myöntää jonkin toisen jäsenvaltion kansalaisille.¹³⁷

TRIPS-sopimus on voimassa kaikissa niissä maissa, jotka ovat WTO:n jäseniä, riippumatta valtioiden kehityksen tasosta.¹³⁸ WTO:n jäseninä oleville kehitysmaille myönnettiin kuitenkin siirtymäaikoja, joiden kuluessa niiden tuli saattaa tekijänoikeudellinen lainsäädäntönsä

käännettyä teoksia. UCC sisälsi myös kaikkia jäsenvaltioita kehityksen tasosta riippumatta koskevan pakkolisen sisäsiäntönsä käännöksille. Basalamah 2000, s. 505; Bannerman 2016a, s. 106.

¹³⁴ Bannerman 2016a, s. 109. Huomionarvoista on, kuten Goldstein ja Hugenholtz ovat todenneet, että sopimusta pidetään edelleen kuitenkin toiseksi merkittävimpänä tekijänoikeussopimuksena. Ks. Goldstein – Hugenholtz 2010, s. 50.

¹³⁵ Taubman ym. 2012, s. 4–5; Harenko ym. 2016. WTO on GATT:n seuraaja, joka sai syntynsä kauppaneuvottelujen aikana vuosien 1986 ja 1994 välillä. Uruguayn kierros oli kahdeksas neuvottelu ja sen myötä perustettiin Maailman kauppajärjestö WTO, joka astui voimaan 1.1.1995. Nykyään WTO hallinnoi ja kehittää kaupapoliittista yhteistyötä 164 jäsenmaan kesken, ks. WTO Members and Observers 2019.

¹³⁶ Deere-Birkbeck 2009, s. 1.

¹³⁷ TRIPS-sopimuksen artiklat 3 ja 4. Ks. myös Heino 2017, s. 36.

¹³⁸ Strba 2012, s. 25.

sopimuksen edellyttämälle tasolle.¹³⁹ TRIPS-sopimuksen tekijänoikeutta koskevat määräykset perustuvat Bernin yleissopimuksen Pariisin tekstiin, ja myös TRIPS-sopimukseen implementointiin tiettyjä joustomahdollisuuksia säännösten soveltamisen suhteen.¹⁴⁰ TRIPS-sopimus on kohdannut myös paljon arvostelua. Sen soveltuvuutta WTO:hon on kyseenalaistettu, sillä TRIPS-sopimuksen koetaan ennemminkin rajoittavan kuin edistävän tavaroiden ja ideoiden vapaata liikkuvuutta, mikä taas on vastoin WTO:n ydinperiaatteita. Kehitysmaat ovat kokeneet sopimuksen erityisen ongelmalliseksi, sillä se on tuonut paljon rajoituksia ja kasvattanut immateriaalioikeuksien rekisteröintiin ja valvontaan liittyvien järjestelmien kustannuksia. Monet teollismaat kannattavat nykyistä laajempaa suojaa kaikelle henkiselle omaisuudelle, mikä ei taas ole kehitysmaiden intressissä.¹⁴¹

WIPO (World Intellectual Property Organization) perustettiin vuonna 1967 hallinnoimaan kansainvälisiä immateriaalioikeudellisia sopimuksia, ja vuonna 1974 siitä tuli YK:n alainen erityisjärjestö. WIPO:n tekijänoikeussopimus (WIPO Copyright Treaty, WCT) on tekijänoikeudenalan uusiin kansainvälinen yleissopimus, joka hyväksyttiin joulukuussa 1996. Sopimus täydentää olemassa olevaa tekijänoikeudellista sopimusjärjestelmää ja se luotiin erityisesti vastaamaan uusiin taloudelliseen, sosiaaliseen, kulttuuriseen ja teknologiseen kehitykseen. Sen tarkoituksena oli sekä harmonisoida globaalia tekijänoikeuslainsäädäntöä sekä ulottaa säädäntö digitaaliseen piiriin.¹⁴² Se on Bernin yleissopimuksen 20 artiklassa tarkoitettu erityissopimus, jolla on myönnetty Bernin yleissopimusta laajempia oikeuksia.¹⁴³ Bernin yleissopimus ei esimerkiksi sisällä nimenomaista säännöstä levitysoikeudesta (*distribution right*) muutoin kuin elokuva- ja lähioikeuksien osalta, mutta levitysoikeudesta mainitaan kuitenkin nimenomaisesti WIPO:n tekijänoikeussopimuksen 6 artiklassa. Sen mukaan kirjallisten ja taiteellisten teosten tekijöillä on yksinoikeus sallia alkuperäisten teostensa ja

¹³⁹ Jäsenvaltiot saivat lähtökohtaisesti vuoden 1996 alkuun asti aikaa saattaa lainsäädäntönsä sopimuksen mukaiseksi. Kehitysmailla oli TRIPS-sopimuksen 65 artiklan mukaan pidempi siirtymäaika, joka oli joko viisi tai kymmenen vuotta. Vähiten kehittyneiden maiden siirtymäaikaa pidennettiin heinäkuuhun 2013 asti. Heino 2017, s. 35.

¹⁴⁰ Sheinblatt 1998, s. 537; Deere-Birkbeck 2009, s. 68–69. TRIPS-sopimuksen artiklassa 13 todetaan rajoitusten ja poikkeusten osalta, että ”Jäsenten tulee rajoittaa yksinoikeuksien rajoitukset ja poikkeukset tiettyihin erityistapauksiin, jotka eivät ole ristiriidassa teoksen normaalin hyväksikäytön kanssa eivätkä kohtuuttomasti vahingoita oikeudenhaltijan oikeutettuja etuja.”

¹⁴¹ Koponen – Ylönen 2016, kpl 6. Kehitysmailla erityisen ongelmallista on TRIPS-sopimuksen myöntämä lisäsuoja patenttien suojaamille keksinnöille, ja koska useimmat patentit ovat teollisuusmaiden ja ylikansallisten yhtiöiden hallussa, on tilanne kehitysmailla haastava.

¹⁴² Sheinblatt 1998, s. 535. Ks. myös Goldstein – Hugenholtz 2010, s. 45. Nykyään WIPO:n tekijänoikeussopimukseen on liittynyt 102 valtiota. WIPO Administered Treaties, kohta Contracting Parties, alakohta WIPO Copyright treaty.

¹⁴³ Sheinblatt 1998, s. 535. Ks. myös Goldstein – Hugenholtz 2010, s. 45.

niiden kopioiden saattaminen yleisön saataviin myymällä tai luovuttamalla omistusoikeus muulla tavoin.¹⁴⁴

Huolimatta laajalti omaksutuista monenvälisistä tekijänoikeussopimuksista ja harmonisointiyrityksistä, ei ole olemassa yhtä, yhtenäistä ja kaikkia sitovaa kansainvälistä tekijänoikeusjärjestelmää tai tekijänoikeuslakia. Tekijänoikeuslainsäädäntö on luonteeltaan kansainvälistä mutta käytännössä alueellista, mikä merkitsee sitä, että tekijänoikeuden suojan ulottuvuus ja rajoitukset riippuvat aina kyseisen valtion asettamasta suoja-alasta.¹⁴⁵ Edellä mainitut tekijänoikeutta koskevat kansainväliset sopimukset ilmentävät kansainvälisen sopimusverkoston monitahoisuutta, mutta kyseisiin sopimuksiin ei käytännössä voida suoraan yleensä vedota, vaan sopimuksiin sitoutuneet maat ovat velvoitettuja säätämään tekijänoikeussuojan muissa sopimusvaltioissa tehdyille teoksille sopimusten edellyttämässä laajuudessa. Tekijä voi siis vedota vain kunkin maan omiin lakeihin, joiden tulisi olla sopimusten mukaisia. Sopimuksiin voidaan kyllä vedota lain säädösten tulkinnassa.¹⁴⁶

3.2 Vastarinta maksimaalista tekijänoikeusjärjestelmää kohtaan

3.2.1 ”Access to Knowledge” -kansalaisliikkeen (A2K) muodostuminen

Vahvan ja kattavan tekijänoikeusjärjestelmän muodostumisen myötä valloille alkoi ilmaantua täysin vastakohtainen näkemys tekijänoikeudesta, jossa tekijänoikeutta ei mielletä pelkästään tekijää suojaavana järjestelmänä, vaan jossa huomio kiinnittyy tekijänoikeuden rooliin nimenomaan tiedon saannin edistäjänä. Tämän uuden näkökulman edustajien liikettä kuvataan yleisesti *Access to Knowledge* -liikkeenä (A2K). Se yhdistää useita sellaisia toimijoita, jotka jakavat saman vision olemassa olevan immateriaalioikeudellisen järjestelmän uudelleen muokkaamisesta ja haastavat nykyisen oikeudenhaltijoita etuoikeuttavan näkemyksen. Sen ideologia perustuu konseptuaalisesti tiedon saantia ja koulutusta koskeviin ihmisoikeuksiin, ja se nostaa inhimillisen kehityksen päärooliin sekä yksilöllisellä että yhteiskunnallisella tasolla.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Strba 2012, s. 23; Goldstein – Hugenholtz 2010, s. 303–304. Tekijänoikeussopimuksen 6 artiklaa koskevan julkilausuman mukaan ilmauksilla ”kopio” ja ”alkuperäinen teos ja kopio”, jotka kyseisessä artiklassa ovat levitysoikeuden kohteina, tarkoitetaan näissä artikloissa ainoastaan alustalle tallennettuja teosten kopioita, joita voidaan levittää aineellisina esineinä. Tämä merkitsee esimerkiksi sitä, että oppikirjat ja muut painetut teokset kuuluvat säännöksen piiriin. WIPO Agreed Statements Concerning the WIPO Copyright Treaty (1996).

¹⁴⁵ Torremans 2017, s. 556.

¹⁴⁶ Okediji 2019, s. 698.

¹⁴⁷ Armstrong ym. 2010, s. 3–4.

TRIPS-sopimuksen solmimisen jälkeen vallitseva maksimaalinen immateriaalioikeusjärjestelmä kohtasi paljon kritiikkiä erityisesti kehitysmaiden taholta. Kehittyvien maiden näkökulmasta globaali immateriaalioikeudellinen sääntely ei soveltunut niiden sosioekonomisiin olosuhteisiin ja kehityksen tasoon.¹⁴⁸ Kehitysmaat olivat jo ennen TRIPS-sopimusta pyrkineet uudistamaan kansainvälisiä immateriaalioikeuksia koskeva sopimuksia, jotta ne vastaisivat paremmin niiden yhteiskunnallisia tarpeita koskien erityisesti vapaampaa pääsyä koulutusmateriaaleihin, tieteelliseen tietoon ja teknologiaan. TRIPS-sopimus edusti eräänlaista merkkipaalua immateriaalioikeuksien suojan vahvistamisessa globaalilla tasolla, sillä se teki maailmanlaajuisesti uudet oikeudenhaltijoiden etuja ajavat säännöt, jotka liittyivät erityisesti tiedon levittämiseen. Sopimus synnytti teollistuneiden maiden keskuudessa voimakasta keskustelua sen puolesta, että suojan vahvistaminen pikemminkin edistäisi innovaatioita myös kehitysmaissa ja johtaisi kasvaneeseen tiedon ja teknologian siirtoon varakkaista maista köyhempiin maihin. Kehitysmaat eivät kuitenkaan yhtyneet tähän keskusteluun.¹⁴⁹

Kritiikki immateriaalioikeussuojan ”maksimalismia” kohtaan jatkui entistä kiivaampana, ja hyvänä esimerkkinä vastustamisen konkreettisesta tuloksesta toimii Dohan julistus TRIPS-sopimuksesta ja kansanterveydestä vuodelta 2001, joka syntyi laaja-alaisen lääkkeiden saatavuutta koskevan kampanjan myötä. Se oli merkittävä kehitysaskel kansainvälisessä immateriaalioikeuksien suoja-alaa koskevassa keskustelussa, sillä julistuksen muotoilu edusti tasapainoisempaa lähestymistapaa immateriaalioikeuksien suojaamiseen ja toimi vastakkaisempana näkökulmana vallassa olleelle vahvalle immateriaalioikeussuojalle. Monille kehittyville maille tällä tasapainoisella ja voimakkaalla viestillä oli laajempi merkitys, sillä se alleviivasi immateriaalioikeussuojan omaksumista tavalla, joka tukisi kunkin valtion omia yhteyskuntapoliittisia tavoitteita.¹⁵⁰

Iso-Britannian immateriaalioikeuksista vastaava komissio CIPR (Commission on Intellectual Property Rights) on toiminut eräänlaisena edelläkävijänä kehitysmaiden tarpeet paremmin huomioivan ja tasapainoisemman tekijänoikeusjärjestelmän esiin nostamisessa. Dohan

¹⁴⁸ Kritiikkiä oli kohdistettu jo paljon aiemminkin, 1960- ja -70 -luvuilla, jolloin kehitysmaat olivat pyrkineet uudistamaan pääasiallisia kansainvälisiä immateriaalioikeuksia koskevia sopimuksia, kuten Bernin yleissopimusta, jotta ne vastaisivat paremmin kehitysmaiden sosioekonomisiin tarpeisiin koskien erityisesti parempaa pääsyä koulutusmateriaaleihin, tieteelliseen tietoon ja teknologiaan. Ks. Latif 2010, s. 99.

¹⁴⁹ Latif 2010, s. 99–101.

¹⁵⁰ Latif 2010, s. 101–102.

julistuksen jälkeen CIPR julkisti raportin syyskuussa 2002, jossa painotettiin tarvetta saavuttaa tasapainoisempi globaali tekijänoikeusjärjestelmä, joka ei perustuisi enää siihen näkemykseen, että sama ratkaisu sopii kaikille, vaan joka ottaisi huomioon eri valtioiden erilaiset tarpeet ja kehitykselliset erot. Raportti painotti, että pääsy kirjoihin ja opetusmateriaaleihin on edelleen merkittävä ongelma monissa kehitysmaissa. Sen mukaan kehitysmaiden tulisi pyrkiä kasvattamaan pääsyä tekijänoikeudella suojattuihin teoksiin omaksumalla kilpailun edistämistä koskevia keinoja tekijänoikeuslakien nojalla, jotta ne saavuttaisivat koulutusta ja tiedonsiirtoa koskevat tavoitteet. Lisäksi raportti kehotti kehitysmaita ylläpitämään tai omaksumaan laajempia poikkeuksia opetus-, tutkimus- ja kirjastokäyttöön kansallisten tekijänoikeuslakien kautta.¹⁵¹

CIPR:n raportilla oli suuri vaikutus immateriaalioikeuksia ja kehityksellisiä näkökulmia koskevien asioiden piireissä monestakin syystä. Merkittävyyttä korosti ensinnäkin se, että komissio oli alun perin perustettu kehittyneen valtion eli Iso-Britannian aloitteesta. Komission jäsenenä oli asiantuntijoita sekä kehittyneistä että kehittyvistä valtioista, mikä herätti luottamusta kehitysmaissa sen suhteen, että komissio todella ajaa myös kehittyvien maiden etuja. Lisäksi komission raportti sisälsi useita suosituksia, jotka koskivat painavia poliittisia ongelmia, joita useimmat valtiot ja erityisesti kehittyvät valtiot kohtasivat. Ehkä suurin CIPR-raportin merkitystä lisäävä tekijä oli kuitenkin se, että raportissa omaksuttiin uudenlainen lähestymistapa immateriaalioikeuksiin, joka oli kaukana maksimaalisesta ajattelusta. Se otti huomioon sekä immateriaalioikeuksien suojaamisen kustannukset että hyödyt, korostaen kuitenkin sitä, että kustannusten ei tulisi mennä hyötyjen edelle, etenään kehitysmaissa.¹⁵²

Dohan julistus ja CIPR:n raportin julkaiseminen saivat useat samanhenkiset kehitysmaiden edustajat ja kansalaisjärjestöt oivaltamaan, että keskustelun tulisi siirtyä TRIPS-sopimuksen teknologisesta painopisteestä ja Dohan kansanterveyttä ja lääkkeitä koskevasta julistuksesta myös muihinkin yhteiskunnallisiin asioihin, joihin globaalit immateriaalioikeussäännöt ulotuivat. Huomiota haluttiin kiinnittää etenkin kehitysmaiden kannalta tärkeisiin yhteiskuntapoliittisiin tavoitteisiin, kuten koulutusmateriaalien ja tieteellisen tiedon saatavuuteen. Näiden saman mielisten tahojen keskuudessa syntyi yhteinen näkemys siitä, että tehokkain tapa saada tavoitteita eteenpäin olisi toistaa lääkkeiden saatavuuden edistämiskampanjassa

¹⁵¹ CIPR 2002, s. 102–103.

¹⁵² Latif 102–103; CIPR 2002, s. 102.

onnistuneiksi osoittautuneet elementit, erityisesti toimivaksi todettu kehitysmaiden ja kansalaisjärjestöjen muodostama yhteenliittymä. Lähtölaukauksena tällaisen yhteenliittymän muodostamiselle toimi World Summit on the Information Society (WSIS), joka oli YK:n alainen tietoyhteiskuntaa käsittelevä huippukokous, jonka tarkoituksena oli kehittää ratkaisuja tieto- ja viestintäteknologian tuomiin uusiin ongelmiin ja hyödyntää niitä kehitysmaiden sosioekonomisen kehityksen edistämiseksi. Huippukokouksen eri vaiheissa vuosina 2003-2005 kehitysmaat ja kansalaisjärjestöt toivat yhdessä esille sitä, että immateriaalioikeussuojan jatkuva vahvistaminen vaikuttaa negatiivisesti tiedon luomiseen ja levittämiseen. Kehittyneet valtiot ja yksityinen sektori puolestaan painottivat immateriaalioikeussuojan tärkeyttä tietoyhteiskunnan toimivuuden kannalta.¹⁵³

Keskustelut johtivat niin sanottuun YK:n Genevan periaatejulistuksen julkaisemiseen, jossa todetaan kompromissin omaisesti, että ”immateriaalioikeudet ovat tärkeässä roolissa innovaatioiden ja luovuuden kannustamisessa tietoyhteiskunnassa, mutta samalla tiedon laaja levittäminen ja jakaminen on yhtä tärkeässä roolissa innovaatioiden ja luovuuden kannustamisessa.” Immateriaalioikeuksia kuvaillaan siten tärkeiksi, ei välttämättömiksi tietoyhteiskunnan osa-alueiksi. Periaatejulistus oli siinä mielessä merkityksellinen, että ensimmäistä kertaa YK:n virallisessa asiakirjassa otettiin immateriaalioikeuksien vaikutukset vakavasti tiedon saatavuuden näkökulmasta, ja termille ”access to knowledge” luotiin pohjaa. Jälkikäteen tarkasteltuna huippukokouksella oli merkittävä rooli orastavan Access to knowledge -liikkeen syntymisessä, sillä ideologiaa kannattavat tahot onnistuivat ensimmäistä kertaa sisällyttämään päämääräänsä merkittävään poliittiseen asiakirjaan, jota valtioiden ja hallitusten edustajat kannattivat.¹⁵⁴

3.2.2 Kehitysmaiden herääminen ja WIPO:n kehitysohjelman laatiminen

Vahva immateriaalioikeussuoja, joka oli johtanut esimerkiksi TRIPS-sopimuksen laatimiseen, oli edellä kerrotun mukaisesti nostattanut runsaasti kritiikkiä, ja onnistuneen YK:n tietoyhteiskuntaa käsittelevän huippukokouksen jälkeen kansalaisjärjestöt ja kehitysmaat

¹⁵³ Latif 2010, s. 103.

¹⁵⁴ Genevan periaatejulistuksen osio B3 on otsikoitu ”Access to information and knowledge”, ja esimerkiksi osion kohdassa 25 todetaan, että ”the sharing and strengthening of global knowledge for development can be enhanced by removing barriers to equitable access to information for economic, social, political, health, cultural, educational, and scientific activities and by facilitating access to public domain information, including by universal design and the use of assistive technologies.” Geneva Declaration (2003); Latif 2010, s. 105–110; Rens ym. 2009, s. 303.

rohmaistuivat ottamaan enemmän osaa myös WIPO:n toimintaan saadakseen aikaan muutosta organisaation sisällä. Koska WIPO oli YK:n alainen erityisjärjestö, oli se velvoitettu ottamaan huomioon myös YK:n kestävä kehityksen tavoitteet, ja tätä roolia kansalaisjärjestöt ja kehitysmaat halusivat painottaa ja korostaa. Siirtymä YK:n alaiseksi järjestöksi vuonna 1974 oli alusta alkaen herättänyt huolta immateriaalioikeudellisen järjestelmän heikentymisestä, sillä WIPO oli kuitenkin alun perin luotu edistämään immateriaalioikeuksien suojaamista maailmanlaajuisesti. Kehitykselliset asiat olivat siten ainakin jossain määrin ristiriidassa WIPO:n kulmakiviajattelun kanssa.¹⁵⁵

WIPO ei ollut vielä 2000-luvun alussa omaksunut uudenlaista agenda, jossa sen rooli kestävä kehityksen tavoitteiden edistäjänä olisi määritelty tarkemmin. Kehitysmaiden ja A2K-liikkeen nostattama muutoksenhakuisuus konkretisoitui vuonna 2004, kun Argentiina ja Brasilia ehdottivat WIPO:lle erityisen kehitysohjelman luomista, jolla vastattaisiin kehittyvien maiden tarpeisiin koskien immateriaalioikeuksien tasapainottamista.¹⁵⁶ Maat kuuluivat neljäntoista kehitysmaan muodostamaan ryhmään, jotka kutsuivat itseään ”Kehityksen ystäviksi”.¹⁵⁷ Kyseinen ryhmittymä laittoi lopulta ehdotuksen uudesta kehitysohjelmasta WIPO:n pääjohtajalle, tavoitteenaan sisällyttää kehitykselliset näkökulmat kaikkialle organisaation sisällä.¹⁵⁸ WIPO:n jäsenvaltiot päättivät WIPO:n yleiskokouksessa ottaa ehdotuksen käsiteltäväksi, ja ensimmäistä kertaa myös kehittyneet maat, jotka perinteisesti olivat kannattaneet vahvaa immateriaalioikeussuojaa, toivat julki muuttuneita käsityksiään immateriaalioikeussuojan tarkoituksesta. Kehityksellisten asioiden ottaminen mukaan keskusteluihin tarkoitti oikeudellista hyväksyntää sille, että WIPO keskustelisi jatkossa myös immateriaalioikeuksien sosiaalisista vaikutuksista eikä pelkästään keskittyisi suojan vahvistamiseen ja täytäntöönpanoon. Toisin sanoen WIPO hyväksyi virallisesti sen alkuperäisen mandaatin muokkaamista siten, että se sisältää myös immateriaalioikeuksien kehityksellisen

¹⁵⁵ Strba 2012, s. 179.

¹⁵⁶ De Beer 2009 s. 1; Bannerman 2016a, s. 151. Ehdotuksen laatimisen taustalla vaikuttaneita tärkeitä neuvotteluja olivat vuoden 2003 aikana järjestetyt YK:n kauppa- ja kehityskonferenssin UNCTAD:n ja Kansainvälisen kaupan ja kestävä kehityksen keskuksen ICTSD:n niin kutsuttu Bellagio -tapaaminen, sekä TACD:n (Trans-Atlantic Consumer Dialogue) järjestämät kaksi tapaamista, joista ensimmäinen oli nimetty ”WIPO’s Work Programme on How to Involve Consumers”, ja toinen ”Global Access on Essential Learning Tools”, joka pidettiin huhtikuussa 2004 New Yorkissa. Jälkimmäinen tapaaminen sisälsi paneeleita koskien muun muassa oppikirjojen saatavuutta. New Yorkin neuvottelujen jälkeen alettiin ymmärtämään, että vain merkittävä poliittinen aloite voisi saada aikaan muutosta WIPO:ssa. Ks. myös Latif 2010, s. 108–112; Strba 2012, s. 179.

¹⁵⁷ Neljätoista maata olivat Brasilia, Argentiina, Bolivia, Kuuba, Dominikaaninen tasavalta, Ecuador, Etelä-Afrikka, Egypti, Kenia, Iran, Peru, Sierra Leone, Tansania ja Venezuela. Ks. Shaver – Rizk 2010, s. 35.

¹⁵⁸ Latif 2010, s. 112. A2K -liike muodostui siis varsinaisesti samoihin aikoihin, kun se kampanjoi WIPO:n kehitysohjelman laatimisen puolesta. Ks. Kapczynski 2008, s. 806.

ulottuvuuden. Vuonna 2005 WIPO asetti väliaikaisen komitean vastaamaan WIPO:n kehitysagendan ehdotuksesta.¹⁵⁹

A2K -liikkeen kannattajat näkivät WIPO:n myötemielisyyden kehitysohjelmaa kohtaan myös poliittisena tilaisuutena saada aikaan muutakin konkreettista, nimittäin nimenomaisen Access to Knowledge -sopimuksen.¹⁶⁰ Helmikuussa 2005 organisaatio nimeltä CPTEch (Consumer Project on Technology), joka on yksi suurimmista A2K -liikkeen kannattajista, järjesti tapaamisen Genevassa, jossa kansalaisjärjestöt ja muut liikkeen taustalla olevat toimijat keskustelivat tällaisen sopimuksen sisällöstä ja standardeista.¹⁶¹ Sopimuksen keskeinen tavoite oli parantaa laajan yleisön oikeuksia avoimemman tiedon saatavuuden suhteen kansainvälisellä tasolla ja luoda uusia kansainvälisiä mekanismeja turvata ja ylläpitää avoimia innovaatioiden malleja. Luonnostelijat tavoittelivat sitä, että valtioiden hallitukset ja kansainväliset virastot ottaisivat sopimuksen periaatteet huomioon, kun ne muotoilevat kansallisia immateriaalioikeuslakeja. Sopimus on kuitenkin toistaiseksi jäänyt vain ehdotuksen tasolle.¹⁶²

WIPO:n kehitysohjelma hyväksyttiin syksyllä 2007 ja se sisälsi 45 suositusta koskien immateriaalioikeuksia ja kehitystä, jotka on osoitettu sekä WIPO:lle organisaationa että sen jäsenvaltioille.¹⁶³ Vaikka kehitysohjelma ei ollut ainoastaan A2K -liikkeen ideologiaan perustuva, toimivat liikkeen edistämät tavoitteet tärkeässä roolissa kehitysohjelman muodos-
tumisessa. WIPO:n kehitysohjelman aikaansaamisen voidaan siis sanoa tapahtuneen sekä Kehityksen ystävien ja A2K -ideologiaa edistävien tahojen yhteisvaikutuksesta.¹⁶⁴ On kuitenkin huomattava, että nämä 45 suositusta olivat eräänlainen kompromissi alkuperäisen ehdotuksen sisältämien suositusten ja loppupelissä hyväksytyjen suositusten kesken. Vaikka useat ehdotukset menivät läpi, esimerkiksi ehdotukset koskien merkittäviä institutionaalisia muutoksia WIPO:ssa korvattiin ehdotuksilla lisätä kehitystyötä olemassa olevien toimijoiden välille. Ehdotukset, jotka sisälsivät uusien sopimusten laadintaa esimerkiksi tiedon

¹⁵⁹ Strba 2012, s. 180.

¹⁶⁰ Treaty on Access to Knowledge, 2005.

¹⁶¹ Latif 2010, s. 117; Kapczynski 2008, s. 825.

¹⁶² Kapczynski 2008, s. 826. Sopimusluonnos sisältää muun muassa osion, joka koskee tekijänoikeuden sisältämiä rajoituksia ja poikkeuksia yksinoikeuteen. Luonnoksen artiklassa 3-1 ehdotetaan, että tekijänoikeuden haltijalle kuuluvat yksinoikeudet taloudellisiin oikeuksiin eivät koskisi muun muassa teosten käyttöä opetusinstituutioiden toimesta, jos kyseiset teokset eivät jo ole saatavilla oikeudenhaltijoiden toimesta kohtuuhinnalla. Artikla ei kuitenkaan sulkisi pois oikeudenhaltijalle annettavaa korvausta tällaisesta käytöstä. Lisäksi sopimus edellyttäisi, että tämän kaltainen käyttö soveltuisi vain erityiskäyttöön ja tapahtuisi ilman, että käyttö on ristiriidassa teoksen normaalin käytön kanssa eikä aiheuta haittaa oikeudenhaltijalle.

¹⁶³ Bannerman 2016a, s. 25.

¹⁶⁴ Shaver – Rizk 2010, s. 35; Bannerman 2016a, s. 59; Latif 2010, s. 108–112; Strba 2012, s. 179.

paremmasta saatavuudesta, jätettiin pois ja tilalle otettiin vain suosituksia tiedon saatavuutta koskevan keskustelun korostamisesta.¹⁶⁵

Nykyään WIPO korostaa kehitystyön merkitystä kaikessa sen toiminnassa. Esimerkkinä tästä WIPO on laatinut julkaisun vuonna 2018, jossa se selventää WIPO:n roolia kestävä kehityksen tavoitteiden saavuttamisessa. Sen mukaan immateriaalioikeudet ovat edistämässä uusien teknologioiden innovointia, ja innovaatioiden edistäminen on välttämätöntä kestävä kehityksen tavoitteiden saavuttamisessa. Esimerkiksi kestävä kehityksen neljännen tavoitteen saavuttamisessa, jossa tavoitellaan kaikille avointa, tasa-arvoista ja laadukasta koulutusta sekä elinikäisiä oppimismahdollisuuksia, WIPO lupautuu työskentelemään yhdessä jäsenvaltioidensa kanssa tukeakseen tasa-arvoista pääsyä koulutukseen muun muassa toteuttamalla mukautuksia immateriaalioikeusjärjestelmään, jotta tekijänoikeudella suojattua kirjoja olisi helpompi hankkia ja jakaa valtioiden rajojen yli. WIPO:n mukaan kansainvälinen tekijänoikeusjärjestelmä tukee koulutusta kannustamalla uuden tiedon ja tiedon tuotteiden luomiseen sekä niiden jakamiseen ja levittämiseen. WIPO tuntuu kuitenkin kamppailevan edelleen sen kaksijakoisen roolin kanssa, sillä huolimatta kehitysasioista, se nostaa edelleen immateriaalioikeuksien suojaamisen muiden tavoitteiden edelle.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Bannerman 2016a, s. 152.

¹⁶⁶ WIPO and the Sustainable Development Goals 2018, s. 20.

4. TEKIJÄNOIKEUSJÄRJESTELMÄN SISÄLTÄMÄT KEINOT JA NIIDEN VAIKUTUKSET OPPIKIRJOJEN SAATAVUUTEEN

4.1 Kansainvälisen tekijänoikeusjärjestelmän rajoituksista

4.1.1 Kolmivaihetesti, sitaattioikeus ja teosten käyttö opetuksen havainnollistamiseksi

Utilitaarisen näkemyksen mukaan tekijänoikeus nähdään välttämättömänä insentiivinä tekijöille sijoittaa aikaa, älyllistä ponnistusta ja rahaa tuottaakseen luovia teoksia, kuten oppimateriaaleja, jotka hyödyttävät suurta yleisöä. Tämän näkemyksen mukaan tekijänoikeus suoja itse asiassa edesauttaa opetusmateriaalien tuottamista ja levittämistä. Ilman tekijänoikeutta ei oppikirjojakaan olisi olemassa yhtä runsaasti, jolloin myös olemassa olevat materiaalit olisivat laadultaan huonompia. Toinen tekijänoikeutta kuvaava näkemys taas näkee tekijänoikeuden luonnollisena oikeutena; tekijänoikeus on luonnollinen tekijöille kuuluva oikeus, jonka avulla tekijät voivat kontrolloida luovia tuotantojaan. Sekä utilitaarinen että luonnonoikeuslähtöinen ajattelutapa tekijänoikeudesta soveltuvat oppikirjojen saatavuutta koskevaan keskusteluun. Tämä johtuu siitä, että molempien näkemysten mukaan tekijänoikeus luo yksinomaisia oikeuksia suojattuihin teoksiin, mukaan lukien yksinoikeuden teosten toisintamiseen ja levittämiseen. Tämän myötä oikeudenhaltijat voivat kontrolloida sitä, miten opetusmateriaaleja tuotetaan, levitetään ja käytetään.¹⁶⁷

Tekijänoikeuden voidaan sanoa olevan nippu erilaisia oikeuksia, joista osa on toisiaan täydentäviä ja osa toistensa kanssa vastakkain. Kun useat tähän nippuun kuuluvista oikeuksista on annettu tekijänoikeuden haltijoille, tekijänoikeusnippu sisältää – tai pitäisi sisältää – myös periaatteita, jotka ovat tarkoitettu suojaamaan käyttäjien intressejä ja julkista intressiä laajemmin.¹⁶⁸ Tekijänoikeuden kohdalla ongelmaksi on viime aikoina koettu suojan voimistuminen ja rajoitusten supistaminen. Keskusteluissa on nostettu esiin muun muassa lainsäädännön laajentuminen ja hajanaisuus, ja niiden myötä syntynyt säännösten vaikeaselkaisuus.¹⁶⁹ Suojan voimistumisen myötä tekijänoikeus ulottuu uusille aloille, mikä näkyy kasvaneina kuluina käyttäjille samalla, kun tekijänoikeuden rajoituksia vähennetään ja suoja-kynnystä alennetaan. Lainsäätäjältä edellytetään entistä enemmän eri intressien huomioon ottavaa kokonaisnäkemyä, mutta tätä vaikeuttaa se, että kansallisen lainsäätäjän on

¹⁶⁷ Bannerman 2016b, s. 2; Armstrong ym. 2010, s. 3.

¹⁶⁸ Bannerman 2016b, s. 1.

¹⁶⁹ Ks. Heino 2017, s. 2.

sopeuduttava muualla tehtyihin ratkaisuihin. Intressipiirien näkemykset konkretisoituvat kuitenkin usein vasta silloin, kun muualla jo päätettyjä ratkaisuja ryhdytään kansallisesti toteuttamaan. Malli, joka sopii joillekin valtioille, ei välttämättä sovi kaikille.¹⁷⁰

Tekijänoikeudellinen suoja ei siis ole rajoitukseton, vaan tekijänoikeus sisältää useita yksinoikeuden rajoituksia ja poikkeuksia, jotka on luotu yleisen edun näkökulmasta. Vaikka tekijänoikeuden lähtökohtana on se, että tekijänoikeuden haltijalla on yksinomainen oikeus määrätä suojan kohteesta, on oikeutta rajoitettu tärkeistä yhteiskunnallisista ja sivistyksellisistä syistä. Rajoitukset tasapainottavat sekä tarvetta suojata tekijöitä että tarvetta turvata käyttäjille pääsy teoksiin. Säädetäessä tekijänoikeudesta lainsäädännöllisellä tasolla on siis otettava huomioon laajan yleisön oikeus nauttia tieteestä ja taiteesta sekä toteuttaa tiedonvälityksen vaatimukset, mutta samaan aikaan tulee huomioida tekijöiden moraaliset ja taloudelliset oikeudet.¹⁷¹ Kun teos saa tekijänoikeussuojaa, oikeudenhaltijalla on oikeus estää teoksen käyttö, ellei jokin rajoitus rajoita tätä yksinoikeutta.¹⁷²

Ennen Tukholman konferenssia vuonna 1967 Bernin yleissopimus ei sisältänyt säännöstä toisintamisoikeudesta, vaan jäsenvaltiot olivat olleet vapaita asettamaan mitä tahansa oikeuksia ja rajoituksia teosten toisintamiselle. Käytännössä tekijänoikeuden haltijan yksinoikeus toisintamiseen tunnustettiin universaalisti, mutta rajoitukset tähän oikeuteen vaihtelivat huomattavasti valtioiden välillä. Tukholman konferenssissa esiteltiin ensimmäistä kertaa Bernin yleissopimuksen artikla 9(1), jonka mukaan yleissopimuksen suojaamien kirjallisten ja taiteellisten teosten tekijöillä on yksinoikeus sallia näiden teostensa millä tavalla ja missä muodossa tahansa tapahtuva toisintaminen. Artikla herätti ymmärrettävästi huolenaiheita, sillä se tarkoitti käytännössä sitä, että aiemmin esimerkiksi oppilaitoksissa ja kirjastoissa sallittu toisintaminen olisi jatkossa ristiriidassa tekijänoikeuden haltijan toisintamisoikeuden kanssa.¹⁷³

Vastauksena näihin huolenaiheisiin Tukholman tarkistuskonferenssissa esiteltiin myös artikla 9(2), joka sisältää yleisen rajoitusäännöksen tekijänoikeuden sisältämään

¹⁷⁰ Haarmann 2014, s. 47.

¹⁷¹ Harenko ym. 2016, s. 138.

¹⁷² Strba 2012, s. 40.

¹⁷³ Bannerman 2016a, s. 64–65; Strba 2012, s. 60.

toisintamisoikeuteen, jota kutsutaan yleisesti kolmivaihetestiksi (*three-step-test*).¹⁷⁴ Sen mukaan ”liittomaat voivat lainsäädännössään sallia näiden teosten toisintamisen tietyissä erityistapauksissa edellyttäen, ettei toisintaminen ole ristiriidassa teoksen normaalin käytön kanssa eikä se kohtuuttomasti loukkaa tekijän laillisia etuja.” Kaikkien kolmen ehdon tulee täytyä, eli a) toisintaminen on sallittua vain erityistapauksissa, b) se ei saa olla ristiriidassa teoksen normaalin käytön kanssa, ja c) se ei kohtuuttomasti saa loukata tekijän laillisia etuja.¹⁷⁵

Kolmivaihetesti määrittelee yleisellä tasolla ne tilanteet, joiden osalta jäsenvaltiot voivat tarjota rajoituksia tekijänoikeuden luomiin yksinoikeuksiin.¹⁷⁶ Vaikka uusi artiklan 9(1) mukainen toisintamisoikeus oli mahdollisesti ristiriidassa kirjastojen ja opetusinstituutioiden harjoittaman toisintamisen kanssa, kolmivaihetestin myötä kansalliset lainsäätäjät pystyivät sisällyttämään poikkeuksia yksinoikeuden sisältämään toisintamisoikeuteen, kunhan nämä poikkeukset tapahtuivat testin sallimissa rajoissa.¹⁷⁷ TRIPS-sopimuksen myötä kolmivaihetesti soveltuu kaikkiin tekijänoikeuden haltijan taloudellisiin oikeuksiin.¹⁷⁸ TRIPS-sopimuksen artiklan 13 mukaan ”jäsenten tulee rajoittaa yksinoikeuksien rajoitukset ja poikkeukset tiettyihin erityistapauksiin, jotka eivät ole ristiriidassa teoksen normaalin hyväksikäytön kanssa eivätkä kohtuuttomasti vahingoita oikeudenhaltijan oikeutettuja etuja.” Käytännössä TRIPS-sopimuksen 13 artiklan ja Bernin yleissopimuksen 9(2) artiklan välillä ei ole suurta eroa muutoin kuin sanamuodon osalta; Bernin yleissopimuksessa sallitaan rajoitukset ja suojataan tekijää, kun TRIPS-sopimuksessa edellytetään rajoituksia ja suojataan oikeuden haltijaa.¹⁷⁹

Huomionarvoista on, että Bernin yleissopimus sisälsi alun perin säännöksen, joka salli opetustarkoituksessa tapahtuvan lainaamisen. Sopimuksen tarkistuskerroilla säännös kohtasi paljon vastustusta ja säännöstä vaadittiin usean jäsenvaltion toimesta kavennettavaksi ja poistettavaksi. Tarkistuskierros kierrokselta säännös kavennettiin lopulta ainoastaan

¹⁷⁴ Bannerman 2016a, s. 64–65. Kolmivaihetesti on sisällytetty myös WIPO:n tekijänoikeussopimuksen 10 artiklaan.

¹⁷⁵ Strba 2012, s. 60.

¹⁷⁶ Ks. esim. Watal 2001, s. 225–226.

¹⁷⁷ Strba 2012, s. 53–54; Bannerman 2016a, s. 64–65.

¹⁷⁸ Okediji 2019, s. 702.

¹⁷⁹ Tapio 2013, s. 43. On huomattava, että ne valtiot, jotka ovat WTO:n jäseniä, ovat automaattisesti myös TRIPS-sopimuksen jäsenvaltioita, ja siten velvoitettuja noudattamaan Bernin yleissopimuksen 1–21 artikloja ja sen liitteitä, jotka on implementoitu TRIPS-sopimukseen. Ne valtiot, jotka eivät ole sidottuja TRIPS-sopimukseen, soveltavat Bernin yleissopimuksen mukaista kolmivaihetestiä, joka koskee vain teosten toisintamista. Ks. Strba 2012, s. 67.

koskemaan opetuksen havainnollistamista. Vaikka kansainvälinen tekijänoikeus siis sisältää rajoituksia yksinoikeuteen, ei nykyisessä sääntelyssä ole mitään opetustoiminnan tarpeita palvelevaa yleistä rajoitussäännöstä, minkä vuoksi yleisiä yksinoikeuden rajoituksia voidaan pyrkiä vain tulkitsemaan opetuksen ja koulutuksen näkökulmasta.¹⁸⁰ Tässä suhteessa relevantteina rajoitussäännöksinä toimivat sitaattioikeus sekä edellä mainittu teosten käyttö opetuksen havainnollistamiseksi. Siteerausnoikeuden käyttäminen edellyttää kolmen edellytyksen täyttymistä; teoksen tulee laillisesti saatettu yleisön saataviin, siteerauksen on täytettävä vaatimukset käytön hyvän tavan mukaisuudesta (*”compatible with fair practice”*) ja siteeraus tulee olla tehtynä tarkoituksen edellyttämässä laajuudessa. Sitatatioikeuden laajuus on vaikeasti tulkittavissa, sillä yleispäteviä sääntöjä ei ole, vaan hyväksyttävä siteeraamisen laajuus on ratkaistava yksittäistapauksittain.¹⁸¹

Vaatus teoksen saattamisesta laillisesti yleisön saataviin tarkoittaa julkistamista joko tekijän toimesta tai tekijän suostumuksesta, tai pakkolisenssin nojalla julkistamista. Julkistaminen voi tapahtua millä keinolla tahansa, eikä siteerausnoikeutta ole rajoitettu koskemaan vain tietynlaisia teoksia. Vaatimusta hyvän tavan mukaisuudesta ei myöskään ole määritetty sen tarkemmin, vaan valmisteluasiakirjoissa on pelkästään todettu, että siteerausnoikeuden hyväksyttävä käyttäminen edellyttää objektiivista arviointia. Esimerkiksi itse siteerauksen pituudesta ei ole todettu mitään. Siteerauksen pituus onkin yhteydessä kolmivaihetestin vaatimukseen hyvän tavan mukaisuudesta. Ricketson ja Ginsburg ovat tulkinneet, että siteerausnoikeuteen liittyvä vaatimus hyvän tavan mukaisuudesta on yhteydessä artiklan 9(2) kriteeriin, joka koskee teoksen toisintamista ja jonka mukaan teoksen käyttö ei saa olla ristiriidassa teoksen normaalin käytön kanssa. Siteerausnoikeuden käyttämisen kolmas edellytys eli se, että siteeraus tulee olla tehtynä sen tarkoituksen edellyttämässä laajuudessa, on valmisteluasiakirjojen mukaan tarkoitettu soveltumaan erityisesti tieteellisiin, kriittisiin, tietoa antaviin ja opetuksellisiin tarkoituksiin. Valmistelukomitea ei kuitenkaan halunnut laatia tyhjentävää listaa, jossa määriteltäisiin tietyt tarkoitukset, jotka olisivat sallittu artiklan puitteissa.¹⁸²

¹⁸⁰ Bannerman 2016a, s. 66.

¹⁸¹ Strba 2012, s. 46. Artikla 10(1) kuuluu seuraavasti: ”Lainaukset yleisön saataviin laillisesti saatetusta teoksesta, mukaan lukien lehdistökatsausten muodossa olevat lainaukset sanoma- ja aikakauslehtikirjoituksista, ovat sallittuja edellyttäen, että lainaaminen on hyvän tavan mukaista ja että se tehdään vain lainauksen tarkoituksen oikeuttamassa laajuudessa.”

¹⁸² Ricketson – Ginsburg 2005, s. 785–786.

Relevantti säännös teosten käytöstä opetuksen havainnollistamiseksi on Bernin yleissopimuksen artikla 10(2). Säännöksen mukaan liittomaat voivat lainsäädännössään ja keskenään tekemissään tai vastaisuudessa tehtävissä erityissopimuksissa sallia kirjallisten ja taiteellisten teosten käytön tarkoituksen edellyttämässä laajuudessa opetuksen havainnollistamiseksi julkaisuissa, yleisradioinneissa taikka ääni- tai kuvataallenteissa edellyttäen, että tällainen käyttö on hyvän tavan mukaista. Tämä säännös mahdollistaa kirjallisten teosten käyttämisen opetuksessa, mutta säännöksen mukaisesti käyttö voi tapahtua vain havainnollistamiseksi eli käyttöä on rajoitettu määrällisesti. Säännös edellyttää, että käyttö tapahtuu a) tarkoituksen edellyttämässä laajuudessa, b) opetuksen havainnollistamiseksi ja c) hyvän tavan mukaisesti.¹⁸³

Tarkoituksen edellyttämää laajuutta ei ole määrällisesti rajoitettu. Valmistelukomitean raportissa on yritetty määrittää opetustarkoitusten laajuutta jättämällä säännöksen soveltamisen ulkopuolelle esimerkiksi muualla kuin opetuksellisissa instituutioissa ja yliopistoissa tapahtunutta yleistä opetusta, joka on avoinna kaikille. Varsinaiseen artiklaan ei kuitenkaan lisätty mitään tällaista rajoitusta. Vaikka sana ”havainnollistamiseksi” asettaa jonkin verran rajoituksia, se ei sulje pois koko teoksen käyttöä asianmukaisissa olosuhteissa. Esimerkiksi jos kyse on taiteellisesta teoksesta tai lyhyemmästä kirjallisesta teoksesta, voidaan väittää että olisi enemmänkin tarpeen käyttää koko teosta, jos sitä haluttaisiin todella pystyä käyttämään opetuksen havainnollistamisessa. Tähän liittyen valmistelukomitea ei kuitenkaan anna sen tarkempia vastauksia. Ricketson ja Ginsburg ovatkin tulkinneet, että kokonaisen teoksen käyttö artiklan 10(2) puitteissa voisi olla mahdollista tietyissä tilanteissa, kuten kuvien ja lyhyiden kirjallisten teosten kohdalla. Vaatimus hyvän tavan mukaisuudesta on samankaltainen kuin siteeraus oikeuden ja kolmivaihetestin sisältämissä kriteereissä.¹⁸⁴

4.1.2 Bernin liitteen sisältämät pakkolisenssimekanismit

Rajoitukset ilmentävät tarvetta tasapainoilla tekijänoikeussuojan ja julkisen intressin välillä. Edellä esitetyn mukaisesti sitaattioikeus ja oikeus teosten käyttöön opetuksen havainnollistamiseksi toimivat opetusmateriaaliin pääsyn kannalta edesauttavina säännöksinä kuitenkin vain rajoitetusti.¹⁸⁵ Vaikka säännösten sisältämät edellytykset on laadittu melko lavealla ja

¹⁸³ Ricketson – Ginsburg 2005, s. 792.

¹⁸⁴ Ricketson – Ginsburg 2005, s. 792–794.

¹⁸⁵ Strba 2012, s. 38.

tulkinnanvaraisella tavalla, tosiasia on kuitenkin se, että niitä ei voida sellaisenaan hyödyntää opetusteosten massakäytön ja -kopioimisen oikeuttajina. Kansainvälinen tekijänoikeusjärjestelmä vastaa siis eittämättä oppimateriaalien liikkumisen ja kopioimisen rajoittamisesta kehitysmaissa.¹⁸⁶

Jos tarkastellaan edellä kerrottuja kansainvälisten tekijänoikeussopimusten periaatteita rajoituksista ja poikkeuksista, selkeintä on jaotella ne kahteen kategoriaan. Ensimmäinen kategoria koskee rajoituksia yksinoikeuteen siten, että tietyt teokset jätetään suoja-alan ulkopuolelle. Toinen kategoria koskee rajoituksia tekijänoikeudenhaltijan yksinoikeuksiin. Ensimmäinen kategoria on selkeä, mutta se ei sovellu oppikirjoihin. Jos tietyt teokset jätetään suoja-alan ulkopuolelle, ei niiden käyttämiseen tarvitse teoriassa saada lupaa oikeudenhaltijalta. On kuitenkin vaikea kuvitella tilannetta, jossa laajalle yleisölle elintärkeitä teoksia, kuten oppikirjoja, ei katsottaisi henkisen luomistyön tuloksiksi ja siten teoskynnyksen ylittäviksi teoksiksi. Ensimmäinen kategoria ei siis ratkaise ongelmaa opetuksessa käytettävien teosten saatavuudessa kehitysmaissa. Näin ollen täytyy nojata toiseen kategoriaan, joka koskee rajoituksia tekijänoikeuden luomiin yksinoikeuksiin.¹⁸⁷

Tämän kategorian alla esiintyy kahdenlaisia poikkeuksia. Ensimmäiset koskevat poikkeuksia tekijänoikeuden suoja-alaan, joilla sallitaan tietynlaiset suojattujen teosten käyttötavat ilman tekijänoikeuden haltijan lupaa niin, että käyttäjä ei ole millään lailla altis tekijänoikeuden loukkaukselle. Tähän lukeutuu esimerkiksi teosten käyttö täysin yksityiseen käyttöön. Ensimmäisten poikkeusten sisällä voidaan erottaa erityiset poikkeukset, joissa sallitut käyttötavat on nimenomaisesti mainittu kansainvälisessä oikeudessa, ja yleiset poikkeukset, jotka asettavat suuntaviivat sallittujen käyttötapojen määräytymiseksi. Jälkimmäisen kohdalla viitataan yleisesti edellä mainittuun Bernin yleissopimuksen kolmivaihetestiin. Toiset poikkeukset koskevat pakkolisenssimekanismeja, joiden myötä sallitaan tietynlainen suojattujen teosten käyttö sillä edellytyksellä, että oikeudenhaltija saa siitä hyvityksen. Tämän kategorian sisällä voidaan erottaa yleiset säännökset, jotka koskevat kaikkia jäsenvaltioita, sekä erityiset säännökset koskien kehitysmaita Bernin yleissopimukseen vuonna 1971 Pariisissa tarkistuskerralla laaditun liitteen mukaisesti.¹⁸⁸ Ensimmäinen kategoria ilmentää siis

¹⁸⁶ Bannerman 2016a, s. 55–57. Ks. myös Chon 2007, s. 818–819.

¹⁸⁷ Strba 2012, s. 40.

¹⁸⁸ Strba 2012, s. 40. Bernin yleissopimuksen Pariisin liitteen hyväksymistä ja sisältöä on avattu tämän tutkielman kappaleessa 3.1.3.

laajan yleisön intressejä hyödyntää teoksia, mikä oikeuttaa ylittämään tekijän yksinoikeuden. Toisessa kategoriassa tekijän oikeudet ovat suojattu mutta huomattavasti vähäisemmässä määrin, sillä julkinen intressi oikeuttaa korvauksesta tapahtuvan käytön, huolimatta tekijän suostumuksesta.¹⁸⁹

Bernin liitteen mukaan Bernin yleissopimuksen mukaisista yksinoikeudesta määrätä teoksen kääntämisestä ja yksinoikeudesta määrätä teoksen toisintamisesta voidaan kehitysmaiden osalta poiketa tietyin edellytyksin.¹⁹⁰ Bernin liitteen artiklan II kohta 5 sallii kehitysmailla oikeuden myöntää pakkolisenssejä painettujen käännösten tekemiseen koulu-, yliopisto- tai tutkimustarkoituksiin. Toinen pakkolisenssimekanismi liittyy toisintamiseen ja julkaisemiseen. Bernin yleissopimuksen liitteen III artiklan 2 ja 7 kohtien mukaan valtiot voivat sallia pakkolisenssin myöntämisen painetussa tai vastaavassa toisintamismuodossa julkaistujen teosten toisintamisen ja julkaisemisen. Artiklan II tai III mukainen lupa voidaan myöntää vain maille, jotka YK:n käytäntöjen mukaisesti lasketaan kehitysmaiksi, ja jotka taloudellisen tilansa ja yhteiskunnalliset tai sivistykselliset tarpeensa huomioon ottaen eivät katso voivansa välittömästi ryhtyä toimenpiteisiin kaikkien tässä sopimuskirjassa mainittujen oikeuksien suojaamiseksi.¹⁹¹ Tekijälle kuuluva yksinoikeus määrätä teoksen kääntämisestä ja toisintamisesta voidaan tämän järjestelyn mukaisesti korvata kehitysmaan viranomaisen myöntämiin lisensseihin perustuvalla järjestelmällä.¹⁹²

Pakkolisenssioikeuksien käyttämisestä tulee ilmoittaa WIPO:n pääjohtajalle. Oikeus on voimassa aina 10 vuotta kerrallaan, ja se uusitaan tekemällä uusi ilmoitus WIPO:lle oikeuden käyttämisestä. Oikeus voidaan myöntää vain, jos hakija asianomaisen maan menettelytapojen mukaisesti näyttää, että hän on pyytänyt oikeudenhaltijalta suostumusta käännöksen tekemiseen ja julkaisemiseen tai vastaavasti painoksen toisintamiseen ja julkaisemiseen, sitä kuitenkaan saamatta, taikka ettei hän ole asianmukaista huolellisuutta noudattaen voinut tavoittaa oikeuden haltijaa. Vaikka liitteen säännökset ovatkin niin sanotusti sellaisenaan sovellettavissa, on kehitysmaiden sisällytettävä tiettyjä liitteen säännöksiä kansallisiin lakeihinsa, jos ne haluavat tosiasiaassa hyödyntää liitettä.¹⁹³

¹⁸⁹ Strba 2012, s. 40.

¹⁹⁰ Oljan 1974, s. 104–108. Ks. myös HE 32/1986 vp, s. 4.

¹⁹¹ Ks. Bernin yleissopimuksen liitteen artikla I.

¹⁹² Silva 2012, s. 8.

¹⁹³ Bernin yleissopimuksen liite, artikla IV. Ks. Silva 2012, s. 8.

4.2 Rajoitusten hyödyntäminen

Bernin yleissopimuksen ensimmäisistä tarkistuskierroksista lähtien huomiota on kiinnitetty rajoitussäännösten tarpeellisuuteen yhteiskunnallisista ja sivistyksellisistä syistä. Vaikka teokset ovat suojattu vain rajoitetun ajan, jonka jälkeen ne tulevat vapaasti käytettäväksi, on suoja-aika kuitenkin niin pitkä, että tarve soveltaa rajoituksia ja poikkeuksia tekijänoikeuden voimassaolon aikana on väistämätöntä. Kuten todettua, siteeraus oikeus ja teosten käyttö opetuksen havainnollistamiseksi ovat hyvin rajattuja poikkeuksia ja soveltuvat vain tietyissä tapauksissa. Muissa teosten toisintamiseen liittyvissä yksinoikeuden rajoittamisen tapauksissa sovelletaan kolmivaihetestiä. Kehitykseen tarvitsisivat kuitenkin pikemminkin mahdollisuuksia hyödyntää suuria määriä kokonaisia teoksia kuin soveltaa pelkästään rajallisia mahdollisuuksia sallivaa siteeraus oikeutta ja teosten käyttöä opetuksen havainnollistamiseksi.¹⁹⁴

Hyvänä osoituksena tästä tarpeesta toimii Iso-Britannian immateriaalioikeuksista vastaavan komission laatiman CIPR-raportin tausta-aineisto, jossa on käytetty esimerkkinä Saharan eteläpuolisen Afrikan maiden opetusmateriaalien saatavuuden tilannetta. Tausta-aineiston tueksi tehtyjen haastattelujen ja tutkimusten mukaan Bernin yleissopimuksen artiklan 10(1) mukainen siteeraus oikeus ja artiklan 10(2) mukainen teosten käyttö opetuksen havainnollistamiseksi ovat epäonnistuneita siinä mielessä, etteivät ne tosiasiaa tarjoa keinoja laajemmille oppikirjojen saatavuusvaatimuksille. Nykyisten tekijänoikeuslakien mukaan oppimateriaaleja voidaan käyttää ainoastaan tiukkojen ”*fair practice*” säännösten mukaisesti. Esimerkiksi paikallisesti toimiva keskus, jota ei kuitenkaan pidetä kirjastona, ei voi laillisesti tehdä useita kopioita materiaaleista, jotka auttaisivat köyhillä alueilla asuvia ihmisiä tiedon saamisessa ja oppimisessa. Ongelma on merkittävä.¹⁹⁵

Usein argumentoidaan, että yksittäisillä valtioilla tulisi olla tarpeeksi joustovaraa muotoilla kansalliset tekijänoikeuslait omien kulttuuristen, sosiaalisten ja taloudellisten kehitystarpeiden mukaisesti. Kolmivaihetesti laadittiinkin alun perin palvelemaan joustavamman tekijänoikeudellisen sääntelyn mahdollistajana, joka tarjoaisi kansallisille päätöksentekijöille riittävästi tilaa toimia omien taloudellisten, sosiaalisten ja kulttuuristen tarpeiden mukaisesti.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Strba 2012, s. 40–43, 67.

¹⁹⁵ CIPR study paper 5, s. 48–49, 81.

¹⁹⁶ Ks. esim. Geiger ym. 2008, s. 489.

Kansallisella tasolla tekijänoikeussuojan taustalla on ainakin osittain vaikuttanut julkisen intressin tavoitteet, kuten esimerkiksi oppimisen, koulutuksen ja tieteen edistämistavoitteet. Tämä ei kuitenkaan ole ollut kansainvälisen tekijänoikeussuojan tavoitteena. Kansainvälisellä tasolla tekijänoikeussuojan taustalla on ollut taata yhden valtion tekijänoikeudella suojattujen teosten suoja myös toisissa valtioissa.¹⁹⁷

Keskusteluissa on viime aikoina tuotu esille myös vastakkainen näkemys rajoitusten hyödyntämisestä. Sen mukaan tekijänoikeusjärjestelmän poikkeukset ja rajoitukset, *limitations and exceptions*, saattavat olla oikeastaan esteenä avoimelle ja joustavalle kansalliselle sääntelylle, kuin sen mahdollistaja.¹⁹⁸ Deere-Birkbeck on kirjoittanut erityisesti TRIPS-sopimuksen joustomahdollisuuksien hyödyntämisestä kehitysmaissa.¹⁹⁹ Monet sopimuksen säännöksistä tarjoaa vaihtoehtoja ja joustomahdollisuuksia tekijänoikeussuojan laajuudelle. Useimmat kehitysmaat eivät kuitenkaan ole hyödyntäneet näitä poikkeuksia edes osittain, mukaan lukien liitteen sallimia erityispoikkeuksia juuri näille valtioille. Ehkä yllättävintä on se, että maat ovat itse asiassa hyödyntäneet hyvin vähän niitä TRIPS -sopimuksen joustoja, jotka olisivat edistäneet opetusteosten saatavuutta ja käyttöä, vaan päinvastoin, monet kehitysmaat ovat omaksuneet valinnaisia TRIPS-sopimuksen yli meneviä tekijänoikeussuojan säännöksiä, eli TRIPS-plus säännöksiä.²⁰⁰

Maailmanlaajuisesti toimiva kuluttajaryhmien jäsenjärjestö Consumers International on laatinut vuonna 2006 julkaisun ”Copyright and Access to Knowledge: Policy Recommendations on Flexibilities in Copyright Laws”. Julkaisu pohjautuu suurempaan hankkeeseen, jonka tarkoituksena on tuottaa toimintasuosituksia, jotka perustuvat empiiriseen tutkimukseen tekijänoikeuden vaikutuksista painettujen opetusmateriaalien saatavuuteen. Julkaisussa on hyödynnetty tutkimusta kehitysmaiden käytettävissä olevien kansainvälisten tekijänoikeudellisten instrumenttien sisältämisestä joustomahdollisuuksista, joilla voidaan pyrkiä edistämään opetusmateriaalien saatavuutta ja käyttöä. Tutkimuksissa on tarkasteltu yhdentoista kehitysmaan tekijänoikeuslainsäädäntöä ja erityisesti sitä, miten maat ovat soveltaneet

¹⁹⁷ Strba 2012, s. 20.

¹⁹⁸ Geiger ym. 2014, s. 586.

¹⁹⁹ Ks. Deere-Birkbeck 2009. TRIPS -sopimukseen on implementoitu suuri osa Bernin yleissopimuksen artikloista, kuten yllä mainitut sitaattioikeus ja teosten käyttö opetuksen havainnollistamiseksi, unohtamatta kolmi-vaihetestiä, joka on sisällytetty TRIPS-sopimuksen 13 artiklaan. TRIPS -sopimukseen on sisällytetty myös Bernin yleissopimuksen liite, joka sallii kehitysmaiden hyödyntää muun muassa pakollisenssikeinoja tietyissä tilanteissa tekijänoikeudella suojattujen teosten käyttämiseksi.

²⁰⁰ Deere-Birkbeck 2009, s. 90–91. Monissa kehitysmaissa, joita Deere-Birkbeck on tarkastellut, on omaksuttu esimerkiksi pidempi tekijänoikeuden suoja-aika, kuin Bernin yleissopimus ja TRIPS-sopimus edellyttävät.

kansainvälisten tekijänoikeussopimusten sisältämiä joustomahdollisuuksia ja sisällyttäneet niitä kansallisiin tekijänoikeuslakeihin.²⁰¹

Tutkimusten mukaan tarkastellut maat eivät ole sisällyttäneet omiin kansallisiin tekijänoikeuslakeihinsa kaikkia saatavilla olevia tiedon avoimempaa saatavuutta edesauttavia rajoituksia ja poikkeuksia, joita Bernin yleissopimus, TRIPS-sopimus ja WIPO:n tekijänoikeussopimus tarjoaisivat. Tämä on erikoista, sillä kansallisten lainsäätäjien luulisi olevan selvillä siitä, että lainsäädännössä kannattaisi hyödyntää kaikkia mahdollisia rajoituksia tekijänoikeuden tuottamaan yksinoikeuteen niin laajasti kuin mahdollista. Kehitysmaat voisivat käyttää myös pakkolisensiointimahdollisuuksia Bernin yleissopimuksen liitteen mukaisesti, joista toinen koskee käännöksiä koulu-, yliopisto- ja tutkimustarkoituksiin ja toinen painettujen teosten toisintamista ja julkistamista.²⁰²

Seuraavalla sivulla on taulukko, johon olen koonnut esimerkinomaisesti seitsemän kehitysmaaksi luettavan valtion kansallisiin tekijänoikeuslakeihin implementoituja opetuskäyttöä ja oppikirjojen saatavuutta hyödyttäviä rajoituksia ja joustomahdollisuuksia. Kaikki taulukossa olevat maat ovat WTO:n jäsenmaita ja ratifioineet sekä Bernin yleissopimuksen ja TRIPS-sopimuksen. Symbolit ilmentävät rajoitusten soveltamisen tasoja kansallisissa lainsäädännöissä ja niiden merkitykset on avattu taulukon alapuolelle. Taulukossa on hyödynnetty Consumers Internationalin tekemää tutkimusta maiden kansallisista tekijänoikeuslakeista.²⁰³

²⁰¹ Consumers International 2006, s. 25.

²⁰² Consumers International 2006, s. 25.

²⁰³ Malli on otettu Consumers International 2006 julkaisusta. Ks. myös Deere-Birkbeck 2009, s. 90–92.

Taulukko 1. Valikoitujen kehitysmaiden kansallisiin tekijänoikeuslakeihin implementoituja rajoituksia.

	Kiina	Intia	Indonesia	Malesia	Mongolia	Filippiinit	Thaimaa
Tekijänoikeussuojan vähimmäiskeston soveltaminen kirjallisille teoksille (50 vuotta tekijän kuolemasta)	✓	x	✓	✓	•	✓	✓
Pakkolisenssimahdollisuuden käyttö	#	•	#	#	✓	✓	•
Opetuksen havainnollistamiseen liittyvien enimmäisjoustojen sisällyttäminen:							
• teoksen koko käytön salliminen opetustaroituksessa	•	•	✓	✓	x	✓	•
• ei rajoituksia koskien havainnollistamisen tyyppejä ja muotoja	x	x	✓	x	x	✓	x
• rajoituksen laajennus koskemaan kaikkia opetusluokkia, mukaan lukien etäopetusta	x	x	✓	x	x	✓	x
• ei rajoitusta siihen kuinka monta kopiota voidaan tehdä opetuksen havainnollistamisen tarkoituksissa	x	x	x	✓	✓	✓	✓
Siteerausoikeyteen liittyvien enimmäisjoustojen soveltaminen:							
• ei rajoitusta siteeraustavoille	•	x	•	✓	x	✓	✓
• ei rajoitusta sille, minkälaisia teoksia voi siteerata	✓	x	✓	✓	✓	✓	✓
• vaatimuksen ”teoksen tulee olla laillisesti julkistettu” vapaamuotoisempi tulkinta	x	x	x	x	✓	x	x
• ei rajoitusta siteerauksen pituudelle	✓	•	✓	✓	x	✓	x
• ei rajoitusta siteerauksen tarkoitukseksi	x	x	x	✓	x	✓	x

✓ Rajoitus tai poikkeus on sisällytetty kansalliseen lainsäädäntöön.

• Osa rajoituksesta tai poikkeuksesta on sisällytetty kansalliseen lainsäädäntöön.

Pieni osa rajoituksesta tai poikkeuksesta on sisällytetty kansalliseen lainsäädäntöön.

x Rajoitusta tai poikkeusta ei ole sisällytetty kansalliseen lainsäädäntöön.

Jos katsotaan tekijänoikeussuojan kestoja, aluksi todettakoon, että kansainvälisten tekijänoikeusinstrumenttien määräämä tekijänoikeussuojan vähimmäispituus kirjallisille teoksille on tekijän eliniän lisäksi 50 vuotta. Taulukosta voi huomata, että tarkastelluista maista Intia ja Mongolia ovat omaksuneet pidemmän suojan keston.²⁰⁴ Vaikka Mongolian kansallisessa lainsäädännössä on omaksuttu pidempi tekijänoikeussuoja, on Mongolia yksi harvoista tarkastelluista maista, joka on hyödyntänyt pakkolisenssivaihtoehtoa. Toinen on Filippiinit, joka on Mongolian tavoin tehnyt tarvittavat ilmoitukset WIPO:lle ja siten päässyt hyödyntämään pakkolisenssivaihtoehtoa täysimääräisesti tekijänoikeudella suojattujen kirjallisten teosten, kuten oppikirjojen, kääntämiseksi, toisintamiseksi ja julkaisemiseksi. Thaimaa on pelkästään hyödyntänyt käännöksiä koskevaa pakkolisenssiointia.²⁰⁵

Rajoitusta koskien teosten kokonaista käyttöä opetuksen havainnollistamiseksi ovat hyödyntäneet vain kolme maata: Indonesia, Malesia ja Filippiinit. Bernin yleissopimushan ei nimomaisesti kiellä koko teoksen käyttöä opetuksen havainnollistamiseksi, vaan se ainoastaan edellyttää teoksen käytön tapahtuvan tarkoituksen edellyttämässä laajuudessa ja hyvän tavan mukaisesti. Bernin yleissopimuksen 10(2) artikla ei myöskään rajoita opetuskäytössä tapahtuvan havainnollistamisen muotoja. Kuitenkin kaikki muut valtiot paitsi Indonesia ja Filippiinit sallivat opetusta koskevan rajoituksen vain tiettyjen muotojen kohdalla. Erikoista on myös se, että Kiina, Intia ja Indonesia ovat rajoittaneet kopioiden määrää, joita opetuksen havainnollistamiseksi voidaan tehdä. Bernin yleissopimuksen 10(2) artikla ei sisällä mitään rajoitusta kopioiden määrälle, vaan pelkästään edellyttää havainnollistamisen tapahtuvan tarkoituksen edellyttämässä laajuudessa.²⁰⁶

Jos tarkastellaan siteeraus oikeuden käyttöä taulukon maiden osalta, voidaan huomata, että kolme valtiota (Malesia, Filippiinit ja Thaimaa) ei ole rajoittanut siteeraus oikeutta koskemaan vain tiettyjä siteeraustapoja. Bernin yleissopimus ei aseta myöskään rajoituksia siihen, minkälaisia teostyyppisiä on mahdollista siteerata artiklan 10(1) asettamissa puitteissa. Tarkastelluista maista vain Intia on rajannut siteeraus oikeuden koskemaan ainoastaan tiettyjä teostyyppisiä. Siteeraus oikeuden käyttö edellyttää, että teos on laillisesti saatettu yleisön

²⁰⁴ Intiassa tekijänoikeus on voimassa tekijän eliniän lisäksi 60 vuotta, ja Mongoliassa tekijänoikeus on voimassa 75 vuotta, jos kyseessä on oikeushenkilö. Laissa ei kuitenkaan määritellä tarkemmin, mitä oikeushenkilöllä tarkoitetaan. Ks. Consumers International 2006, s. 24.

²⁰⁵ Consumers International 2006, s. 25; Deere-Birkbeck 2009, s. 90–92.

²⁰⁶ Consumers International 2006, s. 22–26.

saataviin. Tämä on kuitenkin laajempi käsite kuin julkistettu teos. Tarkastelluista maista vain Mongolia on kansallisessa tekijänoikeuslainsäädännössään tulkinnut edellytystä julkistusta teoksesta vapaamuotoisesti, kun taas muut maat ovat asettaneet ehtoja salliakseen julkistettujen teosten siteeraamisen. Myöskään lainausten pituutta ei ole säännelty Bernin yleissopimuksessa. Kansallisille lainsäätäjille on siten annettu vapaus määritellä lainauksen pituus ottaen huomioon yleiset 10(1) artiklan sisältämät vaatimukset hyvän tavan mukaisuudesta ja tarkoituksen edellyttämästä laajuudesta. Mongolia ja Thaimaa ovat kuitenkin rajoittaneet siteerausosoikeuden pituutta siten, että se koskee esimerkiksi vain lyhyttä osaa teoksesta tai vain otteita teoksesta. Lisäksi Intia on hyödyntänyt vain osaa siteerausosoikeudesta. Vaikka Bernin yleissopimus ei aseta mitään rajoituksia sille, mihin tarkoitukseen lainauksia voidaan tehdä, tästä huolimatta Kiina, Intia, Indonesia, Mongolia ja Thaimaa sallivat siteerausten tekemisen vain tiettyihin tarkoituksiin.²⁰⁷

Miksi kehitysmaat eivät ole sitten hyödyntäneet täysimääräisesti tekijänoikeusjärjestelmän sisältämiä rajoituksia? Tähän ei ole yksiselitteistä vastausta. Perustavanlaatuiset immateriaalioikeussopimukset laadittiin kolonialismin aikana ja omaksuttiin monissa siirtomaissa, jotka nykyään muodostavat maailman kehittyvät ja vähiten kehittyneet valtiot. Itsenäistymisen myötä kehitysmaat olisivat voineet periaatteessa pyrkiä irtautumaan näistä kansainvälisistä tekijänoikeutta sääntelevistä sopimuksista, mutta näin ei tapahtunut, kuten yllä on todettu. Päinvastoin, kansainvälinen yhteisö onnistui kannustamaan valtioita osallistumaan minimistandardeja vahvemman suojan omaksumiseen. Oikeutuksena toimi silloin se, että vahvojen immateriaalioikeuslakien implementoiminen tarjoaa tien teollistumiseen, joka parantaa kehitysmaiden materiaalista hyvinvointia. Tekijänoikeuden kohdalla vahvaa suojaa perusteltiin keinona kasvattaa taloudellista ja kulttuurista kehitystä kannustamalla paikalliseen luovuuteen ja teosten tuottamiseen. Merkittävimpien multilateraalisten tekijänoikeussopimusten luomat tekijänoikeuden minimistandardit ovat immateriaalioikeuksien ja taloudellisen kehityksen välisen kiistan ytimessä.²⁰⁸

Consumers Internationalin julkaisun mukaan informaatio- ja kommunikaatioteknologioiden kehittyminen viimeisten vuosikymmenien aikana on johtanut tekijänoikeussuojan kansainvälisten standardien nostamiseen erityisesti TRIPS-sopimuksen solmimisen myötä. Viime aikoina erityisesti suurten teollismaiden hallitusten myötä valloillaan on tehokas

²⁰⁷ Consumers International 2006, s. 29–31; Deere-Birkbeck 2009, s. 92.

²⁰⁸ Okediji 2019, s. 691.

tekijänoikeutta koskeva lobbaus, jonka tavoitteena on kasvattaa tekijänoikeussuojan ulottuvuutta ja kestoja entisestään. Muun muassa näistä syistä kansallisilla lainsäätäjillä ei ole todellista vapautta muotoilla omia kansallisia tekijänoikeuslakejaan, vaan myös heihin kohdistuu jatkuvaa painostusta kasvattaa oikeudenhaltijoille myönnettyä suojaa. Jopa monenvälisten virastojen, kuten WIPO:n, tarjoama lainsäädännöllinen apu on puutteellista. Kansallisille lainsäätäjille annetut neuvot on muotoiltu varmistamaan, etteivät lainsäätäjät hyödynnä kaikkia mahdollisia tarjolla olevia joustoja. Tämä on poliittinen realiteetti, joita etenkin kehitysmaiden lainsäätäjät kohtaavat.²⁰⁹

4.3 Bernin liitteen arviointia

Kehitysmaat eivät ole myöskään soveltaneet Bernin yleissopimukseen Pariisissa vuonna 1971 laaditun liitteen mukaisesti niille sallittuja helpotuksia tekijänoikeussuojan vähimmäisvaatimuksiin. Liitteen heikko soveltaminen heijastelee selvästi kehitysmaiden lainsäädännöllisen valmiuden ja oikeudellisen ammattitaidon puutetta.²¹⁰ Kuten aiemmin totesin, jotta tietty kehitysmaa voisi soveltaa liitteen pakkolisenssimekanismeja, tulee sen ilmoittaa WIPO:n pääjohtajalle haluavansa käyttää hyväkseen artiklojen II tai III mukaisia oikeuksista, tai molempia näistä oikeuksista. Lisäksi ilmoitus tulee uusia kymmenen vuoden välein. Tätä tutkielmaa kirjoitettaessa vain 35 maata 187:stä Bernin yleissopimuksen Pariisin tekstiin liittyneestä jäsenvaltiosta ovat tehneet vaadittavan ilmoituksen WIPO:n pääjohtajalle haluavansa käyttää hyväkseen Bernin yleissopimuksen liitteen artiklojen II tai III mukaisia oikeuksia, taikka molempia näistä oikeuksista.²¹¹ Näistä valtioista vain osa on uusinnut ilmoituksen vaaditussa 10 vuoden ajassa, ja vain kourallinen on sisällyttänyt kansalliseen lainsäädäntönsä viittaukset Bernin liitteeseen. Vaatimus ilmoituksen uusimisesta tietyssä ajassa tuo vain lisää byrokraattista työtä jo entuudestaan henkilökuntapulasta kärsiville kehitysmaiden virastoille. Tämä ei ainakaan lisää houkutusta liitteen hyväksikäyttämislle.²¹²

Lisäksi liite on hyvin yksityiskohtainen ja ylittää pituudellaan itse Bernin yleissopimuksen artiklat. Monimutkaiset säännökset nähdään helposti vain negatiivisena, mutta toisaalta ne

²⁰⁹ Consumers International 2006, s. 3–4.

²¹⁰ Strba 2012, s. 100.

²¹¹ Bernin yleissopimuksen liite, artikla I. Ilmoituksen tehneet maat ovat Algeria, Argentiina, Bahrain, Bangladesh, Cookin saaret, Egypti, Filippiinit, Guinea, Intia, Jamaika, Jemen, Jordan, Kiina, Korea, Kuuba, Lesotho, Liberia, Mauritius, Malesia, Meksiko, Mongolia, Niger, Oman, Samoa, Singapore, Sri Lanka, Sudan, Suriname, Syyria, Tansania, Thaimaa, Tunisia, Uzbekistan, Vietnam ja Yhdistyneet arabiemiirikunnat. WIPO Notifications, kohta Berne Convention (2019).

²¹² Strba 2012, s. 92.

ovat myös erittäin hyödyllisiä siinä mielessä, että ne nimenomaisesti sallivat pakkolisenssin avulla käännettyjen tai toisinnettujen teosten julkaisemisen, etenkin kun on edelleen epäselvää, voidaanko muita tekijänoikeuden rajoituksia ja poikkeuksia tulkita niin laajasti, että ne sallisivat käännettyjen tai toisinnettujen teosten julkaisemisen opetuskäyttöön.²¹³ Rens, Prabhala ja Kawooya ovat kirjoittaneet Saharan eteläisen Afrikan tilanteesta koulutuksen ja tiedon saatavuuden näkökulmasta. He ovat esittäneet erinäisiä syitä, jotka toimivat merkittävänä esteinä oppimateriaalien saatavuuden kannalta. Heidän mielestään yksi merkittävimmistä syistä ovat hintojen kohtuuttomuus, johon taas osasyynä on Bernin liitteen heikko implementoimisen taso. Liite sisältää niin monimutkaisia ja vaikeaselkoisia säännöksiä, että vain harvalla kehitysmaalla on kykyä tai halua hyödyntää niitä. Tämä haluttomuus tai kyvyttömyys hyödyntää liitteen pakkolisensiointimahdollisuuksia on yhtenä syynä kalliille opikirjoille.²¹⁴

Ensisilmäyksellä voi olla hankala osoittaa mitään ilmeisiä hyötyjä, jotka olisivat suoranaisesti vaikuttaneet kehitysmaihin liitteen omaksumisen myötä. Liitteen perustavanlaatuiset säännökset edustavat hienovaraista kompromissia eri näkemysten välillä, joita tekijänoikeudesta vallitsee. Kehitysmaat eivät ole koskaan olleet tekijänoikeusjärjestelmän kokonaisvaltaisen hylkäämisen kannalla, vaan enemmänkin ne ovat kannattaneet sitä, että huolimatta kansainvälisten tekijänoikeussopimusten ratifioimisesta, tietyissä tilanteissa niiden ei tulisi olla velvoitettuja noudattamaan kaikkia kansainvälisen tekijänoikeussääntelyn säännöksiä, jotta ne voisivat saavuttaa tarvittavan taloudellisen ja sosioekonomisen kehityksen. Kehittyneet maat, tai pikemminkin näiden maiden tekijöitä ja kustantajia edustavat organisaatiot, ovat vaatineet sitä vastoin, että heidän oikeuksiaan ei tulisi hyväksikäyttää keinona tarjota taloudellista apua kehittyville maille. Tämä ilmentää tekijänoikeusjärjestelmän sisässä olevaa suurta ongelmaa. Keskusteluissa painopiste on taloudellisissa oikeuksissa eikä siinä, miten tekijänoikeudella suojattuihin teoksiin voitaisiin taata parempi pääsy, ja sen takia tämä nähdään pikemminkin tekijänoikeuden taloudellisten oikeuksien menettämisenä kuin laajan yleisön intressien toteuttamisena.²¹⁵

Liite voidaan kuitenkin nähdä positiivisena kannustimena kehittyneiden maiden kirjoittajille ja kustantajille suosia vapaaehtoisten lisenssisopimusten tekemistä. Pakkolisenssivaihtoehto

²¹³ Consumers International 2006, s. 25; CIPR 2002, s. 99.

²¹⁴ Rens ym. 2009, s. 305–308.

²¹⁵ Strba 2012, s. 97; CIPR Study paper 5, s. 51.

on taustalla muistuttamassa kehitysmaiden tarpeista ja se myös toimii eräänlaisena uhkauksena, jos yhteistyötä kohtaan esitetään vastustusta. Menettelylliset vaatimukset kuitenkin suojaavat oikeudenhaltijoita siinä mielessä, että oikeudenhaltijat tietävät, ettei pakkolisenssimenettely ole kehitysmailla tosiasiallisesti helposti sovellettava eikä siten kovin suotuisa. Näin ollen oikeudenhaltijoilla ei välttämättä ole mitään kannustinta tai pakotetta tehdä yhteistyötä. Se, ettei liitteen implementoiminen ole saavuttanut suosiota kehitysmaissa, vain vahvistaa teollistuneiden maiden näkemyksiä siitä, että kyseessä on instrumentti, jota ei pystytä panna täytäntöön.²¹⁶

Bernin liitteessä on siis monia heikkouksia. Yksi on se, että liite niin sanotusti suosii erillisiä prosesseja yhden kokonaisvaltaisen ja keskitetyn prosessin sijaan; erillisiä sopimuksia, erillisiä lupia, erillisiä järjestelyitä jokaiselle teoksen käännökselle, ja erillisiä neuvotteluita joka ikiselle lisenssin kautta saatavalle teoksen hyväksikäytölle. Tämän kaltainen järjestelmä tuo mukanaan suuret transaktiokustannukset, ja etenkin kehitysmaiden kohdalla neuvottelujen käyminen mahdollisesti jopa eri mantereilla sijaitsevien osapuolten välillä ei tuo asiaan helpotusta. Implisiittinen tavoite tuntuu siten olevan enemmänkin rajoittaa kuin rohkaista oikeuksien käyttöön tai lisensointiin. Lisäksi puhuttaessa liitteen heikkouksista keskustelu pyörii usein pakkolisensiointiin liittyvissä voima-asetelmissa. Liite ikään kuin olettaa, että oikeudenhaltijat olisivat vapaaehtoisesti halukkaita yhteistyöhön köyhempien maiden kanssa ja että pakkolisensiointi toimisi taustalla eräänlaisena uhkana, jos yhteistyö ei vapaaehtoisesti toteudu.²¹⁷

Suoria johtopäätöksiä ei voida kuitenkaan vetää pelkästään siitä, kuinka moni kehitysmaa on ilmoittanut haluavansa hyödyntää liitteen suomia pakkolisenssijärjestelmiä. Pakkolisenssijärjestelmä on alun perin laadittu olettamalla, että lisenssinsaaja eli tässä tapauksessa tietyn kehitysmaan paikallinen kustantaja, omaa jonkinasteista neuvotteluvoimaa. Tämä olettava ei kuitenkaan usein pidä paikkaansa, jolloin lisenssinsaajat ovat lisenssinantajien armoilla. Lisäksi koska liite on laadittu ennen valokopioinnin laajentumista valtavirran käyttöön niin liite olettaa, että ainoa tapa lisätä materiaalien saatavuutta on siirtää oikeuksia paikallisille kustantajille, koska liite olettaa näiden olevan ainoita osapuolia, joilla on mahdollisuus toisintaa materiaaleja. Tämä on tietysti muuttunut nykyisellä valokopioinnin aikakaudella, mutta edelleen fakta on se, että vähiten kehittyneiden maiden opettajat, koulut ja yliopistot

²¹⁶ Strba 2012, s. 97; CIPR Study paper 5, s. 51.

²¹⁷ Strba 2012, s. 98–99.

eivät ole ”kustantajia” eivätkä myöskään myy kirjoja, joten Bernin yleissopimuksen liitteen määräyksistä ei ole heille mitään hyötyä tässä mielessä. Nämä tahot tarvitsisivat kuitenkin eniten helppoja ja edullisia tapoja tuottaa materiaaleja opiskelijoilleen, mutta kuten todettua, ei liitteestä ole tähän tarpeeseen vastaajaksi.²¹⁸

Loppupelissä kehitysmaiden ja vähiten kehittyneiden maiden tarve on edelleen sama tänä päivänä kuin vuonna 1963 Brazzavillen tapaamisessa: saada vapaa pääsy oppimateriaaleihin ja muihin painettuihin materiaaleihin, joiden avulla kehitysmaat voisivat saavuttaa opetusta, kirjallisuutta, taloudellista ja sosiaalista kehitystä koskevat tavoitteensa. Bernin yleissopimuksen liite ei ole tuonut toivottavaa muutosta tähän tarpeeseen, mikä johtuu suurilta osin siitä, että vain muutama kehitysmaa on edes sisällyttänyt näitä erityissäännöksiä kansallisiin lakeihin. Tosiasia on kuitenkin se, että jos kehitysmaat ovat kykenemättömiä pääsemään käsiksi länsimaalaiseen tietoon, ne tulevat aina säilyttämään kehitysmaan statuksen eivätkä pysty etenemään kehittyneeksi maaksi.²¹⁹

4.4 Kansalaisorganisaatioiden toimien arviointia

Valtioista riippumattomilla järjestöillä ja kansalaisjärjestöillä on ollut tärkeä rooli kansainvälisen tekijänoikeusjärjestelmän muotoutumisessa. Olihan esimerkiksi itsenäinen tekijänoikeuden yhdistys ALAI keskeinen taho koko Bernin yleissopimuksen laatimisessa. Järjestöjen osallistuminen kansainvälisten tekijänoikeussopimusten muotoiluun on kuitenkin vaihdellut paljon, ja nykyään järjestöjen nähdään enemmänkin osallistuvan vain marginaalisiin tekijänoikeutta koskevien normien asettamiseen. Access to Knowledge -liikkeellä voidaan kuitenkin sanoa olleen merkittävä vaikutus erityisesti vaihtoehtoisten kansainvälisen tekijänoikeusjärjestelmän kehittämiseen liittyvien visioiden kuvaamisessa olemassa olevien visioiden vastapainoksi.²²⁰

Vaikka kansalaisjärjestöjen ja kehitysmaiden vastarinnan nousun ja sen myötä erityisesti A2K -liikkeen syntymisen myötä saatiin aikaan keskustelua tekijänoikeusjärjestelmän uudistamisesta sellaisella tasolla, jolla se ei ollut ennen ollut, ei liikehdintä ole kuitenkaan tuonut toivottavaa muutosta kehitysmaiden oppikirjakriisiin. A2K -liike on ensinnäkin

²¹⁸ CIPR Study paper No. 5, s. 51–52; CIPR 2002, s. 99.

²¹⁹ CIPR Study paper No. 5, s. 51–52, 82; CIPR 2002, s. 99.

²²⁰ Bannerman 2016a, s. 166.

voimakkaasti riippuvainen siitä, missä määrin muut akateemiset toimijat, kansalaisyhteiskunnalliset ryhmittymät ja valtioiden hallitusten edustajat osallistuvat sen jatkokehittämiseen, ja lopulta sen laajempaan omaksumiseen.²²¹ Huolimatta kehitysmaiden ja kansalaisjärjestöjen kasvavasta osallistumisesta WIPO:n toimintaan ja organisaation muutokseen, periaatteet koskien pääsyä tiedon saatavuutta ovat pikemminkin kaventuneet kuin laajentuneet Bernin tekijänoikeusjärjestelmän historian aikana. Samoin on kaventunut periaatteet, jotka liittyvät opetusmateriaalien saatavuuteen.²²²

Monet länsimaiset tekijänoikeusjärjestelmät ovat ottaneet koulutuksen ja oppimisen kannustamisen tekijänoikeuksien keskeiseksi tavoitteeksi yhdistäen tällä tavoin tekijänoikeudet niiden kansalliseen, taloudelliseen ja kulttuuriseen kehitykseen. Oppimateriaalien saatavuuden tarve osoittautui erityisen pakottavaksi dekolonisaation jälkeisissä tunnelmissa. Uudenlaisen maailmankuvan nousu, jonka mukaan jotkut yhteiskunnat ja kansakunnat olivat "kehittyneitä" ja toiset "alikehittyneitä", tarkoitti sitä, että jälkimmäisiä pidettiin yksinomaan oppimateriaalien saatavuutta koskevien periaatteiden edunsaajina. Tietovarantojen ajateltiin virtaavan pohjoisesta etelään, ylhäältä alaspäin. Tämän maailmankatsomuksen perusteella vuonna 1971 Pariisissa käyttöön otettujen toimenpiteiden epäonnistuminen oppikirjojen saatavuuden riittäväksi varmistamiseksi on jättänyt ison informaatio-ongelman, joka jatkuu edelleen koulujen ja oppilaitosten harmina. Periaate teosten käännösten saatavuudesta luokitui myös tämän maailmankuvan uhriksi, koska siinä sallittiin vain kapeat säännökset käännösten saatavuuden tarjoamisesta.²²³ Vaikka kansalaisjärjestöt ovat jossain määrin onnistuneet haastamaan tämän suuntauksen, on edelleen epäselvää, onnistuvatko ne tuomaan konkreettisia ratkaisuja kehitysmaissa valloillaan olevaan oppikirjojen saatavuuden ongelmaan.

Vuonna 2007 omaksuttu WIPO:n kehitysohjelma (WIPO Development Agenda) on yksi konkreettinen ilmentymä kansalaisorganisaatioiden voimasta. Kuten nimikin ilmentää, on WIPO:n kehitysohjelma suunniteltu keskittymään WIPO:n pyrkimykseen ja resursseihin saavuttaa parempi tasapaino immateriaalioikeuksien ja kehityksen välillä. Opetukseen liittyvät asiat ja teemat olivat keskeinen osa Kehityksen ystävien laatimaa ehdotusta WIPO:lle kehityssagendan muotoilemisessa. Vaikka Kehityksen ystävät ja A2K -liike ovat nähneet WIPO:n

²²¹ Latif 2010, s. 109.

²²² Bannerman 2016a, s. 220.

²²³ Bannerman 2016a, s. 221.

kehitysohjelman perustamisen eräänlaisena todisteena kehitysmaiden kasvavasta vaikutuksesta WIPO:ssa ja välineenä levittää suotuisampia tekijänoikeusnormeja sekä kehityksellisestä näkökulmasta että saatavuuden näkökulmasta, on kuitenkin olemassa vaara, että toiveet mullistavasta tekijänoikeusjärjestelmän uudistuksesta ovat liian korkealla.²²⁴ Jos kehitysohjelman 45 suositusta implementoitaisiin asianmukaisesti, voisi se johtaa syvällisiinkin muutoksiin WIPO:ssa ja kansainvälisessä immateriaalioikeusjärjestelmässä. Tämän toteutumisesta on kuitenkin vielä vaikea sanoa varmasti. Vaikka A2K -liike saavutti menestystä tietyllä tasolla, eivät sen asettamat tavoitteet ole konkreettisesti toteutuneet. A2K -sopimuskin on jäänyt vain ehdotuksen tasolle, vaikka kannattajat kuten Knowledge Ecology International (KEI) ja Consumers International jatkuvasti pyrkivät ylläpitämään keskustelua ja edesauttamaan sopimuksen sisällyttämistä WIPO:n toimintaohjelmaan.²²⁵ WIPO:n kyky muuttaa ja uudistaa toimintaansa ei ehkä olekaan niin suuri kuin tiedon avoimemman saatavuuden puolestapuhujat ovat ajatelleet.

WIPO:n kehitysagendan 45 suositusta on jaettu kuuteen osioon, joista ensimmäinen osio koskee teknisen tuen antamista kehittyville ja vähiten kehittyville maille. Tämä tarkoittaa sitä, että WIPO on velvoitettu tarjoamaan teknistä tukea kehitysmaille muun muassa lainsäädännölliseltä kannalta ja institutionaalisen kehityksen kannalta erityisesti kansallisille immateriaalioikeusviranomaisille. WIPO:a on kuitenkin aiemmin kritisoitu lainsäädännöllisen avun antamisesta kehitysmaille, sillä se on painottanut immateriaalioikeuksien vahvaa suojaa ja jättänyt rajoitukset ja laajan yleisön intressien huomioon ottamisen vähälle. Nykyään WIPO tuntuu tuovan enemmän esille immateriaalioikeussäätelyn sisältämiä rajoituksia ja sitä, kuinka niitä kannattaa hyödyntää.²²⁶

Toisessa kehitysagendan osiossa painotetaan immateriaalioikeusjärjestelmän joustoja ja *public domainin* tärkeyttä.²²⁷ Vaikka kehitysohjelma ei välttämättä tuo suoranaisia välittömiä vaikutuksia, on kehitysohjelma itsessään tuonut varmuutta siihen, että WIPO tosiasiaassa omaksuu uuden roolinsa tasapainoisen ajattelun edistäjänä. Lisäksi yleistä etua ajavat

²²⁴ Bannerman 2016a, s. 157.

²²⁵ Katso esimerkiksi KEI:n huhtikuussa 2019 julkaisema ”intervention letter”, jossa KEI vaatii WIPO:a sisällyttämään A2K -sopimuksen toimintaansa. Knowledge Ecology International KEI (2019), artikkeli ”Structure of an Access to Knowledge Treaty. The KEI intervention at SCCR 38, on copyright limitations and exceptions.”

²²⁶ WIPO on esimerkiksi luonut tietokannan patenttioikeudellisista joustavuuksista, jonne valtiot voivat lisätä tietoja kansallisiin lakeihin implementoiduista rajoituksista ja poikkeuksista kansainvälisen lainsäädännön mukaisesti. WIPO Database on Flexibilities in the Intellectual Property System (2019).

²²⁷ Public domainilla tarkoitetaan vapaasti yleiseen käyttöön asetettuja teoksia. Ks. Harenko ym. 2016, s. 4.

kansalaisjärjestöt kykenevät vastapainona tarjoamaan empiirisiin todisteisiin perustuvia tutkimuksia teollis- ja tekijänoikeuksien vaikutuksista yleiseen etuun ja ehdottamaan toimintatapoja, joita kehitysmaat itse eivät välttämättä ole kykeneviä ehdottamaan. Kehitysohjelman myötä WIPO:n määrätty tavoite ei ole enää pelkästään edistää henkisen omaisuuden ja tekijänoikeuksien suojelua kansainvälisesti, vaan tavoitteena on myös kehittää tasapainoinen ja helppopääsyinen kansainvälinen immateriaalioikeusjärjestelmä, joka palkitsee luovuudesta, kannustaa innovaatioihin ja edistää taloudellista kehitystä samalla turvaten julkiset intressit.²²⁸

WIPO:n kehitysohjelman syntymisen myötä perustettiin myös CDIP eli Committee on Development and Intellectual Property, joka valvoo, arvioi ja raportoi WIPO:n kehitysohjelman 45:n suosituksen soveltamisesta ja implementoimisesta.²²⁹ CDIP on laatinut useita raportteja, joista yksi viimeisin on toukokuussa 2019 laadittu raportti, joka koskee WIPO:n osallistumista Agenda 2030 Kestävän kehityksen tavoiteohjelman noudattamiseen ja siihen liittyvien tavoitteiden omaksumisessa. Raportissa muistutetaan WIPO:n roolista YK:n alaisena erityisjärjestönä, minkä edellytyksenä WIPO on mandaattinsa rajoissa täydellisesti sitoutunut Agenda 2030:n implementoimiseen. Raportin mukaan WIPO osallistuu kestävän kehityksen tavoitteiden edistämiseen usealla eri tavalla ja erityisesti edistämällä tasapainoista ja tehokasta immateriaalioikeusjärjestelmää, joka kannustaa innovaatioihin ja luovuuteen, sekä lupaa tukea tiedon ja teknisen taidon siirtymistä valtioiden välillä ja sisällä.²³⁰

Raportti sisältää paljon tulkinnanvaraisia ja laveita lupauksia konkreettisten tekojen sijasta. Raporttia lukiessa WIPO:n aloitteesta tehdyt toimet eivät sisällä mitään sellaisia toimia, jotka koskettaisivat Agenda 2030 koulutusta koskevaa tavoitetta. Raportista tulee kuitenkin esille, että WIPO:lla on useita yhteistyösopimuksia, joiden kautta se kyllä edistää koulutustavoitetta, mutta ei nimenomaan analogisessa muodossa olevien oppikirjojen saatavuuden edistämisen näkökulmasta.²³¹ Raportissa otetaan esille myös WIPO:n tekijänoikeuksia ja

²²⁸ Strba 2012, s. 181–183; De Beer 2009, s. 159–160.

²²⁹ WIPO:n verkkosivut, kohta Committee on Development and Intellectual Property (CDIP) (2019).

²³⁰ WIPO CDIP Report 2019, s. 6–7.

²³¹ WIPO CDIP Report 2019, s. 7. Esimerkkinä mainitaan Accessible Books Consortium (ABC), joka on WIPO:n johtama yksityisen ja julkisen sektorin välinen kumppanuus, jonka pääasiallinen tavoite on auttaa Marrakeshin sopimuksen käytännön tason implementoimisessa. ABC on osoittautumassa erittäin onnistuneeksi esimerkiksi tehokkaasta kansainvälisestä yhteistyöstä, joka tuo yhteen asianmukaiset valtion ja valtioiden ulkopuoliset toimijat yksimielisen tavoitteen saavuttamiseksi. ABC:n tavoitteena on kasvattaa kirjojen saatavuutta kaikissa muodoissa erityisesti kolmansissa maissa, jotta näkövammaisilla ja lukemisesteisillä olisi yhtäläiset mahdollisuudet opiskeluun.

lähioikeuksia koskeva pysyvä komitea (Standing Committee on Copyrights and Related Rights, SCCR), joka on pohtinut tekijänoikeuden rajoituksia ja poikkeuksia opetuksellisissa kontekstissa.²³² Raportista tulee lisäksi ilmi, että WIPO on järjestänyt marraskuussa 2017 alueellisen konferenssin, jonka aiheena oli Afrikan kustannusala ja sen rooli koulutuksessa ja ekonomisessa kasvussa. Tapaamisen myötä laadittiin toimintasuunnitelma otsikolla ”Publishing Industry and Access to Educational Material”, jossa peräänkuulutetaan muun muassa oikeudellisen kehyksen tasapainoa tavalla, joka hyödyttää sekä kirjoittajia että käyttäjiä, ja joka myötävaikuttaa kustannustoiminnan kehittämiseen määrittelemällä lainsäädännössä olevien rajoitusten soveltamisen ehdot. Lisäksi se kannustaa kehittämään toimintatapoja, joilla kasvatettaisiin paikallista oppikirjakustantamista.²³³

Vahva kansalaisjärjestöjen ja kehitysmaiden kampanjointi WIPO:n kehitysohjelman luomisen puolesta vahvisti yleisesti keskustelua tiedon paremmasta saatavuudesta erityisesti kehitysmaiden näkökulmasta. Kampanjointi sisälsi laajalti elementtejä avoimemman tiedon saannin edistämisen näkökulmasta. Opetusmateriaalien saatavuus oli kuitenkin vain yksi osa kampanjaa, jossa tavoitteet jaoteltiin useisiin elementteihin, kuten oppikirjojen ”omistajuuteen” liittyviin näkökulmiin, tai oppikirjojen hyödyntämiseen, kuten kopioimiseen, liittyviin näkökulmiin. Avoimemman tiedon kannattajat pyrkivät edistämään toimia, jotka rajoittaisivat nykyisen immateriaalioikeudellisen, tai enemmänkin tekijänoikeudellisen järjestelmän luomien esteiden vaikutuksia tiedon saannin kannalta. Toisekseen, kannattajat etsivät keinoja laajentaa pääsyn näköpiiriä lisensioimalla tietoon liittyviä hyödykkeitä turvatakseen teosten, joiden tekijänoikeussuoja on rauennut, laajan käyttömahdollisuuden. A2K -liike rakentui ja rakentuu edelleen suurilta osin entiseen ja olemassa olevaan kehitysasioiden ajamiseen liittyvään keskusteluun, yhdistämällä immateriaalioikeudet yhteiskunnalliseen politiikkaan, joka tavoittelee sosiaalista ja ekonomista kehitystä. Se analysoi yksittäisten valtioiden kokemuksia tekijänoikeuden sisältämien rajoitusten näkökulmasta, soveltaa laajaa opetusta koskevaa kehitystyötä näkökulmiensa vahvistamiseksi, sekä tarkastelee kustannukseen liittyviä аспектеja. Tiedon saatavuuden tutkimisen ja edistämisen motiivi sijaitsee siinä haasteessa, joka koskee oppimisen, luovuuden sekä sosiaalisen ja taloudellisen kasvun yhdistämisessä ja tasapainoisen ympäristön ylläpitämisessä.²³⁴

²³² WIPO CDIP Report 2019, s. 17.

²³³ WIPO Action Plan (2017), s. 6.

²³⁴ Rens ym. 2009, s. 303; De Beer – Bannerman 2013, s. 79.

5. JOHTOPÄÄTÖKSET

Keskeinen teema tässä tutkielmassa on ollut kansainvälisen tekijänoikeusjärjestelmän sisältämät rajoitukset ja poikkeukset ja se, ovatko nämä joustomahdollisuudet tosiasiasa sallineet kehitysmaiden asettaa oikeanlainen tasapaino tekijänoikeuden suojaamiselle, huomioiden samalla maiden omintakeiset kehitykselliset tarpeet. Tekijänoikeussuojan kohdalla yksityisen ja yleisen edun tasapainoajattelu, *balance of interest*, ilmenee siinä, että laajalla yleisöllä on suuri intressi erinäisten syiden vuoksi päästä tutustumaan teoksiin mahdollisimman helposti ja edullisesti. Oikeudenhaltijan yksinoikeus teokseen ja laajan yleisön oikeus nauttia teoksista vaikuttavat ensisilmäyksellä olevan ristiriidassa keskenään, mutta laajalta näkökannalta tarkasteltuna oikeudet ovat samansuuntaiset, sillä molempien edun mukaista on, että teosta luetaan tai hyödynnetään muulla tavoin, kuten esimerkiksi tekemällä teoksista kopioita. Yleisen ja yksityisen edun välinen epätasapaino kulminoituu erityisesti rajoitussäännösten muotoilussa ja soveltamisessa.²³⁵

Suurin osa tekijänoikeutta koskevasta väittelystä on keskittynyt tekijänoikeusjärjestelmän riittävyteen turvata laajan yleisön oikeudet ja samalla kannustaa innovaatioihin. Tiukan tekijänoikeusjärjestelmän kannattajat painottavat tekijänoikeuden kannustinroolia ja siten suojan ulottuvuuden ja keston maksimointia. Vahvan suojan arvostelijat taas kannattavat tasapainoa intressien välillä, mikä on julkilausuttu YK:n ihmisoikeusjulistuksen 27 artiklassa, TSS-oikeuksien sopimuksen 15 artiklassa ja TRIPS-sopimuksen 7 artiklassa sekä WIPO:n tekijänoikeussopimuksen johdannossa. TRIPS-sopimuksen 7 artikla sisältää sopimuksen päämäärän, jonka mukaan teollis- ja tekijänoikeuksien suojelun ja täytäntöönpanon tulisi edistää teknologisten uudistusten tekemistä sekä teknologian siirtämistä ja levittämistä teknologiaa koskevaa tietoa tuottavien ja sitä kuluttavien yhteiseksi parhaaksi yhteiskunnallista ja taloudellista hyvinvointia edistävällä tavalla ottaen huomioon oikeuksien ja velvollisuuksien tasapaino. WIPO:n tekijänoikeussopimuksen johdannossa taas tunnustetaan tarve säilyttää tasapaino tekijöiden oikeuksien ja laajemman yleisen edun, erityisesti opetuksen, tutkimuksen ja tiedonsaannin, välillä.²³⁶

²³⁵ Oesch 2017, s. 15.

²³⁶ Consumers International 2006, s. 4.

Vahvaa suojaa arvostelevien tahojen mukaan tasapainoa ajaville periaatteille ei ole annettu riittävästi painoarvoa. Tekijänoikeuden voidaan sanoa muodostavan ainakin jonkinasteisen esteen koulutusmateriaaleihin pääsyyn, sillä tekijänoikeus tuottaa tekijänoikeuslain mukaisesti yksinomaisen oikeuden määrätä teoksesta valmistamalla siitä kappaleita, saattamalla se yleisön saataviin muuttumattomana tai muutettuna, käännöksenä, muunnelmana, toisessa kirjallisuus- tai taidelajissa taikka toista tekotapaa käyttäen. Oikeudenhaltija voi siis kontrolloida teosten käyttöä ja siten esimerkiksi teoksen kopioiminen ilman oikeudenhaltijan lupaa ei ole sallittua.²³⁷ Kun tilanne on hankala jo kehittyneiden maiden osalta, on tilanne vieläkin huonompi kehitysmaiden kohdalla. Tämä johtuu ensinnäkin siitä, että kehittyvillä mailla on rajoittuneemmat taloudelliset resurssit ja vähemmän neuvotteluvaraa kustantajien kanssa, toisin kuin kehittyneillä mailla. Kopioimisen rajoittaminen tekijänoikeudella suoja-
tuista teoksista ja korkeat lisenssimaksut tällaisten suojattujen teosten kopioinnista vaikutta-
vat kehitysmaiden koulutusta koskeviin tavoitteisiin.²³⁸ CIPR-raportin valmistelumateriaa-
lin perusteella suurimmat huolenaiheet koskevat juurikin tätä kehittyneiden valtioiden kus-
tantajien voima-asettelua. On täysin eri asia, jos teollismaan kustantaja pohtii lisenssioikeuk-
sien myöntämistä toiselle teollismaalle, joka on valmis maksamaan riittävät summat oikeuk-
sien saamisesta, kuin myöntäisi oikeuksia kehitysmaalle, jolla ei ole samanlaisia mahdolli-
suuksia kompensoida oikeuksien saamista. Vaikka tekijänoikeus ei ole ainoa este painettujen
oppikirjojen saatavuudelle, on se vaikeuttanut merkittävästi kehitysmaiden paikallista kirja-
kustantamista ja nostanut maahantuotujen kirjojen hintaa.²³⁹

Intressien tasapainon hakemiseen liittyvien haasteiden lisäksi oppikirjojen kustannukset ovat edelleen haaste kehitysmaissa, sillä oppikirjakustannukset eivät ole laskeneet toivotulla tavalla. Suurimassa osassa kehitysmaita valtio ei tarjoa oppikirjoja, vaan oppilaiden tulee ostaa ne omalla rahalla. Oppikirjojen hinta voi olla erittäin korkea verrattuna asukasta kohden laskettuihin tuloihin monestakin syystä.²⁴⁰ Tämä on todettu lukuisissa tutkimuksissa, joita esimerkiksi kuluttajajärjestö Consumers International on teettänyt.²⁴¹ Ulkomailla jul-
kaistujen teosten korkeat hinnat haittaavat kehitysmaiden julkisoikeudellista politiikkaa, jonka tavoitteena on tekijänoikeudella suojattujen teosten laaja-alainen käyttö koulutuksen,

²³⁷ Strba 2012, s. 25.

²³⁸ Strba 2012, 28–29. Esimerkiksi useat Afrikassa sijaitsevat yliopistot ovat joutuneet peruuttamaan tieteellisten lehtien tilaukset johtuen liian korkeista hinnoista.

²³⁹ Chon 2012, s. 227.

²⁴⁰ Chon 2007, s. 835.

²⁴¹ Ks. yleisesti Consumers International 2010.

kulttuurin ja teknisen kehityksen edistämiseksi. Kehitysmaiden taloudelliset resurssit ovat yksinkertaisesti liian rajoittuneet suhteessa kohtuuttomiin lisenssimaksuihin. Bernin yleis-sopimuksen sisältämät yleiset rajoitussäännökset eivät riitä kehitysmaiden tarpeiden kattamiseen. Lisäksi tosiasia on se, että vain kourallinen kehitysmaista on ilmoittanut hyödyntävänsä Bernin liitteen säännöksiä, ja ne harvat valtiot, jotka ovat näin tehneet, eivät ole kuitenkaan käytännössä sisällyttäneet pakkolisensiointimekanismeja kansalliseen lakiinsa. Liite nähdään liian byrokraattisena ja liian rajoittuneena, ja sen sisältämät suojatoimenpiteet oikeudenhaltijoita kohtaan ovat ylenpalttisia.²⁴²

Kansainvälisissä tekijänoikeussopimuksissa asetettuja rajoituksia on tulkittava lähtökohtaisesti ahtaasti, sikäli kuin ne ovat poikkeuksia yksinoikeussuojaan. Näin ollen kolmivaihetestiäkään sen enempää kuin sitaattioikeutta tai teosten käyttöä opetuksen havainnollistamiseksi ei voida tulkita laajentavasti siten, että ne mahdollistaisivat tekijänoikeuden alaisten opetusteosten massakäytön kehitysmaissa. Yhteiskunnallisessa keskustelussa on kuitenkin tuotu esille sellainen näkökulma, jossa rajoituksia ei tulkittaisi ahtaasti vaan yhdenmukaisesti ja tasa-arvoisesti kaikkien muiden oikeuksien kanssa.²⁴³ On myös esitetty, että kolmivaihetestiä ryhdyttäisiin lukemaan toiselta näkökannalta siten, että kolmatta vaihetta analysoitaisiin ennen toista vaihetta. Tämän ehdotuksen takana on väite siitä, että kolmivaihetestin järjestys aiheuttaa ennakkokäsityksiä oikeudenhaltijan intresseihin, minkä vuoksi tekijän laillisten etujen lisäksi tulisi analysoida myös muiden tahojen perustavanlaatuisia intressejä ja rajoituksen takana olevia perusteita. Vasta sen jälkeen tulisi tulkita toista vaihetta eli sitä, ettei toisintaminen ole ristiriidassa teoksen normaalin käytön kanssa. Näin ollen tulkitsija tarkastelisi ensin etujen tasapainoa, ja vasta sen jälkeen tarkasteltaisiin rajoitusta kaupalliselta kannalta.²⁴⁴ Nämä vaihtoehtoiset tulkintatavat voivat kuitenkin enintään tuoda lisää keskustelua, mutta konkreettista ratkaisua tulkinnoilla ei saada oppikirjojen massakäytön edulliseen hyödyntämiseen. Vaikka rajoituksia tulkittaisiin laajemmin ja uudenaikaisilla tavoilla, johtaa yksipuolinen teosten massakopioiminen yksinkertaisesti liian hankalaan ristiriitaan tekijänoikeudenhaltijan taloudellisten oikeuksien kanssa.²⁴⁵

Inhimillisen kehityksen tärkeyttä tulisi tehostaa koulutusta koskevassa ihmisoikeussääntelyssä ja huomioda se yhtäläisenä oikeutena immateriaalioikeussuojan tasosta

²⁴² Silva 2012, s. 16–17.

²⁴³ Strba 2012, s. 80–81.

²⁴⁴ Gervais 2005, s. 32.

²⁴⁵ Strba 2012, s. 80–81.

keskusteltaessa. Inhimillisen kehityksen ja inhimillisen pääoman näkökulmat perustuvat siihen ideaan, että koulutus johtaa kasvaneeseen tuottavuuteen, joka puolestaan johtaa kasva-neisiin palkkoihin. Se, että koulutus on ekonomisen kehityksen kulmakivi, on kiistaton tosi-asia. Toisaalta koulutus nojaa siihen oletukseen, että opetusmateriaalien saatavuus ja laatu on elintärkeää oppilaiden kykyyn suoriutua koulutusjärjestelmän läpi.²⁴⁶ Inhimillisen pää-oman kehitysmalliin on kuitenkin kiinnitetty verrattain vähän huomiota immateriaalioikeu-delliselta näkökannalta. Martha Nussbaum, joka on tutkinut inhimillisen toimintakyvyn kä-sitettä, on määritellyt tietyt perustavanlaatuiset toiminnalliset voimavarat, joita yhteiskun-tien tulisi tavoitella kansalaistensa hyvinvoinnin takaamiseksi. Lista sisältää muun muassa kyvyn elää normaalia ja tervettä elämää, kyvyn käyttää aisteja ja kyvyn kuvitella, ajatella ja miettiä. Kaikkia näitä voimavaroja tulisi myös kyetä tosiasiaassa suorittamaan inhimillisellä tavalla riittävän koulutuksen tuella.²⁴⁷

Inhimillisen pääoman ja toimintamahdollisuuksien kasvattamisen näkökulma soveltuu hy-vin Chonin esittämään alhaalta ylöspäin suuntautuvaan näkemykseen globaalista immateri-aalioikeusjärjestelmästä. Chon on todennut, että immateriaalioikeuksien ajattelevien pi-kemminkin alhaalta ylöspäin, kuin ylhäältä alaspäin, korostaisi kehitysmaiden ja erityisesti tiedon hyödykkeiden kuluttajien ja käyttäjien näkökulmia sekä kehittyvissä että kehitty-neissä maissa. Oikeus koulutukseen, joka on sisällytetty ihmisoikeusasiakirjoihin, muodos-taa oikeudellisen lähestymistavan inhimillisen kapasiteetin yhdistämiseen oppikirjojen teki-jänoikeussuojaan. Sosiaalisen hyvinvoinnin reilu jakautuminen toteutuu vain silloin, kun sekä vähemmän voimakkaat ja voimakkaammat tekijät jakavat samat tavoitteet, tapahtuipa se taloudellisten sopimusten kuten WTO:n tai YK:n kestävä kehityksen tavoitteiden kautta.²⁴⁸

WIPO:n kehitysohjelman omaksuminen on tuonut enemmän tämän kaltaista alhaalta ylös-päin suuntautuvaa ajattelutapaa tekijänoikeusjärjestelmään. WIPO ja sen alaiset komiteat jatkavat keskustelua tekijänoikeudella suojattujen teosten saatavuuden parantamiseksi, mutta konkreettisten keinojen synnyttämiseksi tarvitaan paljon enemmänkin kuin vain kes-kustelua. Tekijänoikeuden ja yleisen edun yhteensovittamisen konflikti näkyy selkeästi ana-lysoitaessa kehitysmaiden tilannetta oppikirjojen saatavuuden suhteen. Kaikki se kritiikki ja

²⁴⁶ Rens ym. 2009, s. 304–305.

²⁴⁷ Nussbaum 1997, s. 287.

²⁴⁸ Chon 2012, s. 222; Chon 2007, s. 225.

polarisoitunut keskustelu tekijänoikeuden kohdalla juontaa juurensa siihen perustavanlaatuisen tasapaino-ongelmaan, joka vallitsee tekijänoikeuden ja yleisen edun välillä. Vastauksia ongelmiin voitaisiin löytää tekijänoikeuden rajoituksista ja poikkeuksista, joita on ajan saatossa sisällytetty kansainväliseen tekijänoikeussopimusten verkostoon, mutta kuten tutkielma tuo esiin, ei rajoituksia tai Bernin liitettä ole sovellettu riittävässä määrin ratkaistakseen ongelmat.

Tutkielman myötä on ilmennyt selvästi, että suurimmat esteet, joita kuluttajat kohtaavat teosten saatavuuden suhteen, ovat juurikin tekijänoikeuslain luomat esteet, joita tässä tutkielmassa on tarkasteltu. Palatakseni kestävän kehityksen määritelmään ja Brundtlandin loppuraporttiin, voidaan huomata, että kaikki edellä mainitut argumentit kietoutuvat loppuraportissa määritellyn kestävän kehityksen sosiaaliseen ulottuvuuteen, jossa koulutus nousee erityisesti esille. Koulutus on olennainen osa kestävää kehitystä, sillä se on omiaan vähentämään köyhyyttä ja nostattamaan taloudellista kasvua, ja ilman koulutusta inhimillinen toimintakyky ei voi kasvaa täyteen mittaansa. Tekijänoikeus on kuitenkin luotu suojaamaan luovan työn tekijöitä varmistamalla heille kuuluvat oikeudet luomistyöstä. Oikeuksien kautta myös muut pääsevät nauttimaan työn tuloksista. Ehkäpä uudenlainen alhaalta ylöspäin suuntautuva näkemys on laajassa katsannossa ratkaisu oppikirjakriisiin, mutta sen tueksi tarvitaan enemmän konkreettisia tekoja kuin pelkästään keskusteluja eri tahojen kanssa. Vuosia kestävä länsimaalainen ajattelutapa näyttäisi kuitenkin pikkuhiljaa olevan siirtymässä ja kehittyvien maiden intressien huomioon ottaminen kasvussa, jolloin intressien tasapainottelu nousee entistä tärkeämmäksi.